

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİNİN
SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MÜHASİBAT UÇOTU VƏ DAXİLİ
NƏZARƏT XİDMƏTİNİN TƏŞKİLİ”**
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Hüseynov Vasif Vüqar

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **2022-ci il**

"AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİNİN
SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MÜHASİBAT UÇOTU VƏ DAXİLİ
NƏZARƏT XİDMƏTİNİN TƏŞKİLİ"

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402-Mühasibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: “İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit”

Qrup: 406

Magistrant:

Hüseynov Vasif Vüqar
oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos. Abbasova Sevinc
Ağaməmməd qızı

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl
Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi
oğlu

_____ **imza**

BAKİ – 2022

Elm andı

Mən, Hüseynov Vasif Vüqar oğlu and içirəm ki, “Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərinin sənaye müəssisələrində mühasibat uçotu və daxili nəzarət xidmətinin təşkili” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİNİN SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MÜHASİBAT UÇOTU VƏ DAXİLİ NƏZARƏT XİDMƏTİNİN TƏŞKİLİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Mövzuda aktuallıq işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sənaye müəssisələrinin mühasibat uçotu və daxili nəzarətidir. Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının inkişafı və dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyasının güclənməsi ilə iqtisadi-maliyyə münasibətlərinin şəffaflığının təmin edilməsi, prosesinə qarşı mübarizədə daxili nəzarət şanslarından daha geniş istifadə edilməsinə ehtiyac yaranmışdır.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiya işinin məqsədi Azərbaycan iqtisadiyyatı şəraitində sənaye müəssisələrində mühasibat uçotu və daxili nəzarət xidmətinin təşkili mühasibat uçotunun və hesabatların tərtib edilməsi prinsipləridir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: abstraksiya, iduksiya və deduksiya, sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil, qrafik, korrelyasiya, reqresiya və s. metodlarında istifadə edilib.

Tədqiqatın informasiya bazası: İşin məlumat bazası həmçinin davamlı inkişaf sahəsində beynəlxalq standartlar, daxili nəzarət və daxili audit sahəsində peşəkar standartlar, habelə beynəlxalq audit standartları ilə təmsil olunur. Bundan əlavə, elmi-praktik konfransların materiallarından istifadə edilib, beynəlxalq konsaltinq şirkətlərinin tədqiqatları, dissertasiya tədqiqatları, tədqiq olunan mövzuya dair dövri nəşrlərin materialları, xarici və yerli təşkilatların hesabatları, yerli və xarici peşəkar təşkilatların tövsiyələri təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Mövzunun araşdırılmasında əsas məhdudiyyət Azərbaycan dilində ədəbiyyatın az olmasıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Əsas müddəalar və tövsiyələr daxili nəzarət xidmətinin düzgün və səmərəli təşkil edilməsinə, daxili nəzarət kadrlarının elmi və praktik biliklərini zənginləşdirməyə, daxili nəzarət standartlarına tam riayət etməyə istiqamətlənmişdir.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Araşdırmanın təcrübi əhəmiyyəti isə onun nəticələrinin Azərbaycanda sənaye sektorunun tənzimlənmə istiqamətlərinin formalaşdırılmasında, o cümlədən bu sektorun inkişafıyla bağlı müxtəlif mühasibat uçotu və daxili nəzarətin hazırlanmasında istifadə edilə bilməsi ilə əlaqədardır.

Açar sözlər: İnkişaf, mühasibat uçotu, daxili nəzarət, işğaldan azad olunmuş ərazilər, sənaye müəssisələri

ORGANIZATION OF ACCOUNTING AND INTERNAL CONTROL SERVICE IN INDUSTRIAL ENTERPRISES OF THE LIBERATED TERRITORIES OF AZERBAI

SUMMARY

The actuality of the subject: The urgency of the topic is the accounting and internal control of industrial enterprises in the liberated territories. With the development of the economy of the Republic of Azerbaijan and the strengthening of integration into the world economic system, there is a need to ensure the transparency of economic and financial relations, the wider use of internal control opportunities in the fight against the process.

Purpose and tasks of the research: is the principles of accounting and reporting in the organization of accounting and internal control services in industrial enterprises in the context of the economy of Azerbaijan.

Used research methods: Abstraction, induction and deduction, systematic approach, comparative analysis, graph, correlation-regression, in the research work. Methods were used.

The information base of the research: The database is also represented by international standards in the field of sustainable development, professional standards in the field of internal control and internal audit, as well as international auditing standards. In addition, the materials of scientific-practical conferences are used, research of international consulting companies, dissertation research, materials of periodicals on the research topic, reports of foreign and local organizations, recommendations of local and foreign professional organizations.

Restrictions of research: The main limitation of the research is the lack of literature in the Azerbaijani language.

The novelty and practical results of investigation: The main provisions and recommendations are aimed at the correct-effective organization of the internal control service, enriching the scientific, practical knowledge of internal control personnel, compliance with internal control standards.

Scientific-practical significance of results: the study is due to that its results can-be in the formation of regulatory directions of the industrial-sector in Azerbaijan, as well as in the preparation of various accounting and internal controls related to the development of this sector.

Keywords: Development, accounting, internal control, liberated territories, industrial enterprises

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AR

Azərbaycan Respublikası

MMUS

Milli Mühasibat Uçotu Standartları

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRDƏ MÜHASİBAT UÇOTU VƏ DAXİLİ NƏZARƏTİN TƏŞKİLATI VƏ METODİKİ ƏSASLARI	12
1.1. Azad olunmuş ərazilərin sənaye müəssisələrinin sahə xüsusiyyətləri və onların mühasibat uçotunun və daxili nəzarətin təşkilinə təsiri	12
1.2. Sənaye müəssisələrində mühasibat uçotunun məqsədi, vəzifələri və metodiki əsasları	15
1.3. Sənaye müəssisələrində təşkil olunmuş daxili nəzarətin strukturu, əsas prinsipləri və mərhələləri	21
II FƏSİL. AĞDAM RAYONUNDA SƏNAYE PARKINDA İSTEHSALATDA İSTİFADƏ OLUNAN RESURSLARIN UÇOTU VƏ NƏZARƏTİ	24
2.1. Müəssisə aktivlərinin yerləşdirilməsi və istifadəsinin uçotu və daxili nəzarəti	24
2.2. Müəssisə öhdəliklərinin uçotu və daxili nəzarəti.....	34
III FƏSİL. AĞDAM RAYONUNDA SƏNAYE PARKINDA UÇOT SİYASƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI VƏ DAXİLİ NƏZARƏTİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	41
3.1. Müəssisənin uçot siyasəti və təşkil olunmuş daxili nəzarətinin idarəetmədə yeri və rolu.....	41
3.2. Ağdam rayonunun Sənaye parkında maliyyə hesabatlarının tərtibi, təqdim edilməsinin xüsusiyyətləri və onların təkmilləşdirilməsi məsələləri.....	51
3.3. Qarabağ iqtisadi rayonunda fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrində daxili nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	54
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	65
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	68
Cədvəllərin siyahısı	71
Sxemlərin siyahısı	71

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Transformasiya ona gətirib çıxarmışdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə aparıcı iqtisadi sahə sənaye sektorudur. İqtisadi transformasiyası vəziyyətində yeni istehsal əlaqələrinin qurulması, maddi, əmək və maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi, onlardan səmərəli istifadə edilməsi də mühüm məsələlərdəndir. Şübhəsiz ki, bu problemin həllində təsərrüfat fəaliyyətinin uçuotu, nəzarəti və təhlili müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, yaranan yeni iqtisadi münasibətləri əks etdirən kateqoriyalar da var. Belə kateqoriyalardan biri nəzarətdir. Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının inkişafı və dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyasının güclənməsi ilə iqtisadi-maliyyə münasibətlərinin şəffaflığının təmin edilməsi, prosesinə qarşı mübarizədə daxili nəzarət şanslarından daha geniş istifadə edilməsinə ehtiyac yaranmışdır. . Müasir səmərəli maliyyə nəzarəti daxili nəzarət ilə yanaşı, təsərrüfat subyektlərinin maliyyə sisteminin dayanıqlığının möhkəmləndirilməsində, onların biznesin inkişafı planlarının tərtibində, yerli, regional və dünya bazarlarının öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sənaye müəssisələri subyektlərinin səmərəli idarə edilməsinin təşkilinə, onların fəaliyyətinin tənzimlənməsinə müsbət təsir göstərən daxili nəzarət sistemi, eyni zamanda, həmin subyektlərin maliyyə fəaliyyətinin cari vəziyyətinin və inkişaf perspektivlərinin qiymətləndirilməsini təmin edir, həmçinin öz rəyini bildirir.

Sahibkarlıq subyektlərində gündəlik nəzarətin təşkili üçün yüksək peşəkarlığı ilə seçilən, müəssisənin təşkilati-təsərrüfat strukturunu dərinləndirən, qanunvericiliyə yaxşı bələd olan xüsusi nəzarət xidmətinin olması vacibdir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, ölkələrdə əsaslı mülkiyyət əsas mülkiyyət forması olan daxili nəzarət sistemindən geniş istifadə olunur. Daxili nəzarət bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin idarə edilməsində nəzarətin tərkib hissəsidir. Daxili nəzarətə və mühasibat uçuotuna ehtiyac sahibkarların müəssisənin və aşağı idarəetmə strukturlarının fəaliyyətinə gündəlik nəzarət etmək imkanlarının olmaması ilə əlaqədar yaranır. Daxili nəzarət, mühasibat uçuotu- bu fəaliyyətlər haqqında məlumat verir və menecerin hesabatlarının düzgünlüyünü təsdiq edir.

Daxili nəzarət əsasən risklərin idarə edilməsi və müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında çevik məlumatların əldə edilməsi baxımından faydalıdır.

Maliyyə nəzarəti - O, maliyyə sabitliyinin bərqərar olmasına zəmin yaradır, qanunvericiliyə əməl olunmasına, mülkiyyətin qorunmasına, vəsaitlərin düzgün, səmərəli və qənaətlə istifadəsinə xidmət edir, müxtəlif pozuntuların aşkar edilməsinə kömək edir.

Müəssisənin sahibləri və səhmdarları xərclədikləri kapitalın artırılması və nəticədə dividendlərin sabit artımı müqabilində yüksək mənfəət əldə etməkdə maraqlıdırlar. Müasir şəraitdə materialların və pul vəsaitlərinin təyinatına uyğun xərclənməsi, dövlətə vergilərin və digər ödənişlərin ödənilməsinin təmin edilməsi, satıcılara borcların verilməsi, mühasibat uçotunun doğru təşkilinə gündəlik nəzarətin aparılması mühüm önəm daşıyır. Bütövlükdə, daxili nəzarət təşkilatın maliyyə resurslarından istifadəsinin məqsədini, rasionallığını, tamlığını və vaxtında olmasını müəyyən edir, maliyyə resurslarının formalaşmasında və xərclənməsində ehtiyat mənbələrini müəyyən edir, qanundan kənara çıxmaları və maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının səmərəliliyini müəyyən edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Nəzarət problemləri mühasibat uçotu, nəzarət və audit sahəsində aparıcı alim və praktik işçilərinin əsərlərində nəzərdən keçirilmişdir: Abbasov İ.M, Abbasova S.A., Bayramov Q., Qənizadə R., Rəhimova S. Cəfərli H.A., Müslümov S.Y., Hacıyev F.S., Əliyev S.H. Hacıyev R.S., Səbzəliyev S.M. Kazımov R.N., Namazova C.B. Mahmudov İ.M., Novruzov V.Q. Afanasyev V.G., Belobzhetskiy İ.A., Barkhatov A.I., Belova N.T., Burtsev V.V., Baxruşina MA, Benediktova VI, Danilevski Yu.A. , Kocherina EA, Kisilevich TI, Litvina Yu.A., Melnik MV, Ostrovsky OM., Korableva, O.N., Razumova, I.A., Kalimullina, O.V., Ling, V. V., & Yumashev, A. V., Wu, B.

Bununla belə, məsrəflərə və məhsula nəzarətin təşkilinin metodoloji aspektlərinin işlənilib hazırlanmasına hələ də vahid yanaşma mövcud deyil. Mövcud normativ sənədlərdə məhsulların istehsalının təşkili və texnologiyasının xüsusiyyətləri, bazar rəqabəti şəraiti, qiymətqoyma nəzərə alınmadan bu məsələlər kifayət qədər tam əhatə olunmur.

Daxili nəzarət və istehsal uçotunun idarəetmə funksiyası ilə qarşılıqlı əlaqəsinin nəzəri əhəmiyyəti və tərəvəzçilik sənayesində onun metodikasının təkmilləşdirilməsinin praktiki zərurəti dissertasiya işinin mövzu, mövzu, obyekt və məzmun seçimini müəyyən etmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Azərbaycan iqtisadiyyatı şəraitində sənaye müəssisələrində mühasibat uçotu və daxili nəzarət xidmətinin təşkili mühasibat uçotunun və hesabatların tərtib edilməsi qaydalarıdır. Buna nail olmaq səbəbindən araşdırmada aşağıdakı funksiyalar yerinə yetirilir:

- sənaye müəssisələrinin sahə xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;
- onların sənaye müəssisələrində mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasına təsirini açıqlamaq;
- sənaye müəssisələrində ilkin, maliyyə və idarəetmə uçotunun təşkilini, habelə ümumilikdə mühasibat uçotunun təşkili problemlərini araşdırmaq;
- sənaye müəssisələrində maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsi və hesabatların verilməsi prinsiplərini işləyib hazırlamaq.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Araşdırmanın mövzusu sənaye müəssisələrində mühasibat uçotu və daxili nəzarət xidmətinin təşkili, ilkin, maliyyə və idarəetmə uçotunun təşkili nəzəriyyəsi və təcrübəsidir. Bu işin obyekt sənaye müəssisələrində uçot və hesabat prosesidir.

Tədqiqat metodları: Magistr işinin nəzəri mənbələrini Azərbaycanın və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin sahibkarlığın inkişafı, vergi siyasəti, dövlət qanunvericilik aktları, normativ sənədlər, qərarlar, proqnozlar və metodik tövsiyyələri təşkil edir. Tədqiqat işində abstraksiya, təhlil və sintez, iduksiya və deduksiya, sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil, qrafik, korrelyasiya, reqresiya və s. metodlarında istifadə edilib.

Tədqiqatın informasiya bazası: İşin məlumat bazası həmçinin davamlı inkişaf sahəsində beynəlxalq standartlar, daxili nəzarət və daxili audit sahəsində peşəkar standartlar, habelə beynəlxalq audit standartları ilə təmsil olunur. Bundan əlavə, elmi-praktik konfransların materiallarından istifadə edilib, beynəlxalq konsaltinq şirkətlərinin tədqiqatları, dissertasiya tədqiqatları, tədqiq olunan

mövzuya dair dövrü nəşrlərin materialları, xarici və yerli təşkilatların hesabatları, yerli və xarici peşəkar təşkilatların tövsiyələri təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Mövzunun araşdırılmasında əsas məhdudiyyət Azərbaycan dilində ədəbiyyatın az olmasıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatımız müəyyən edilmiş şirkət vasitəsilə mühasibat uçotu və daxili nəzarət fəaliyyətinin təşkilinin nəzəri əsaslarının öyrənilməsindən, onun real vəziyyətinin təhlili əsasında onun təkmilləşdirilməsi üçün bəzi ideyaların irəli sürülməsindən ibarətdir. Bu məqsədlə aşağıdakı elmi yeniliklər nəzərdə tutulur:

- mühasibat uçotu və daxili nəzarət xidmətinin mahiyyətini aydınlaşdırmaq;
- fəaliyyətin təşkili üçün konseptual bazanı açıqlamaq;
- şirkət vasitəsilə mühasibat uçotunun və daxili nəzarət fəaliyyətinin təşkilinin mövcud vəziyyətini təhlil etmək və qiymətləndirmək;
- bu tədbirlərinin təşkili prosesinin təkmilləşdirilməsi üçün təklif və tövsiyələr hazırlamaq.
- Hesabatın düzgünlüyünün yoxlanılması və ya qeyri-dəqiqliklərin seçilməsi;
- mənfəətlərin və fəaliyyətin maliyyə nəticələrinin mühasibat uçotunda və hesabatda tam, düzgün əks etdirildiyini yoxlamaq vacibdir;
- mühasibat uçotu və hesabatın aparılması qaydalarını, aktivlərin, öhdəliklərin və xüsusi kapitalın qiymətləndirilməsi metodunu tənzimləyən qanunvericiliyə əməl olunmasına nəzarət;

Əsas və ixtisaslaşmış dövriyyə vəsaitlərindən, maliyyə resurslarından və kredit mənbələrindən düzgün istifadə imkanlarını müəyyən etmək üçün prosedurlar həyata keçirilməlidir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Əsas müddəa daxili nəzarət xidmətinin düzgün və səmərəli təşkilinə, daxili nəzarət işçilərinin elmi və praktiki biliklərinin zənginləşdirilməsinə, daxili nəzarət standartlarına tam əməl olunmasına yönəlib. Sənaye sektorunu genişləndirmək və ümumi iqtisadiyyatda payını artırmaq məqsədi daşıyır.

I FƏSİL. SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRDƏ MÜHASİBAT UÇOTU VƏ DAXİLİ NƏZARƏTİN TƏŞKİLATI VƏ METODİKİ ƏSASLARI

1.1. Azad olunmuş ərazilərin sənaye müəssisələrinin sahə xüsusiyyətləri və onların mühasibat uçotunun və daxili nəzarətin təşkilinə təsiri

Müstəqilliyin ilk illərində mənfur ermənilərin işğalçı siyasəti nəticəsində Azərbaycanın torpaqları zəbt edildi və oradan azərbaycanlılar qovuldu. Azərbaycanın son tarixində bu ərazilərə Qazax rayonuna aid kəndlər, Naxçıvan Muxtar Respublikasının bir kəndi, və Qarabağ bölgəsi daxil idi. Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasının iqlim şəraiti, onun ərazilərində kənd təsərrüfatına aid bütün işləri görməyə imkan verir. Belə ki, bu torpaqlar çox münbit və yararlıdırlar. İşğal olunmuş ərazilərimizdə həm kənd təsərrüfatı, həm də sənayenin inkişaf etdirilməsi üçün bütün lazımi ehtiyatlar mövcuddur. Bəs bu torpaqların işğalı Azərbaycanı hansı imkanlardan məhrum etmişdir? Mövzuya keçməmişdən əvvəl göstərək ki, keçən əsrin 80-ci illərinin axırında Azərbaycan iqtisadiyyatı nə ilə səciyyələnirdi. Mərkəzi Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən 1988-ci ildə qazancın 40%-dən çoxu sənaye sektorunun ixtiyarında idi, belə ki, ölkədə fəaliyyətdə olan 1005 sənaye obyektindən 52.63 %-i (yəni 529-u) ağır sənaye, 20,5 %-i (yəni 206- sı) yüngül, 26,17 %-i (yəni 263-ü) kənd təsərrüfatı ilə bağlı ərzaq məhsulları istehsal edən, 0,7 %-i (yəni 7-i) digər müəssisələrə aid idi. Bununla yanaşı, başqa sektorlar da nəzərə alaraq keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəlində işləyən müəssisələrdən 3800-ü 1995-ci ildə fəaliyyətini dayandırmışdır. Həmçinin, müstəqilliyin ilk illərində keçmiş ittifaq respublikaları və sosialist düşərgəsi ölkələrinin neftmaşınqayırma avadanlıqlarına olan tələbatlarının 70-85 %-ni təmin edən ölkəmizin neftmaşınqayırma sənayesi də tənəzzülə uğradı. Neft sənayesinin inkişafında da müəyyən geriləmələr oldu, bütün bu geriləmələr həmçinin emal, yüngül, yeyinti sənaye sahələrində də baş verdi. Müstəqilliyimizin ilk illərində Azərbaycanın əsas sektorlarından olan kənd təsərrüfatının inkişafında da geriləmə

meyli müşahidə olunurdu. Bütün bunlar ölkənin “özünəməxsus” olan problemlərdir, lakin özümüzdən asılı olmayan problemlər də mövcud idi. Belə ki, mənfur ermənilərin ölkəmizə ərazi iddiaları davam edir, onlar rus qoşunlarının bilavasitə iştirakı ilə bir sıra rayonlarımızı işğala məruz qoyaraq zəbt etmişdilər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qətnaməsi və digər Qurumların bizim ərazi bütövlüyü çərçivəsində bu problemin həllinə dair qəbul etdikləri heç bir sənədə erməni separatçıları məhəl qoymur, dünya birliyi də özünü “görməməzliyə” vururdu. Ölkə Prezidenti mərhum Heydər Əliyevin bütün söylərinə baxmayaraq, təcavüz davam edirdi. Nəhayət, AR Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev bu istiqamətdə xeyli işlər görsə də mənfur düşmən heç cür razılığa gəlmirdi. Bütün bunlar yeni bir situasiyanın yaranmasını şərtləndirirdi: 1920-ci ilin 28 sentyabrında düşmən təmas xəttində təxribat törətdi və buna cavab olaraq Ali Baş Komandan “Əks əməliyyat” keçirmək üçün Silahlı Qüvvələrin Komandanlığına tarixi əmr verdi. Vətən müharibəsi dövründə Ali Baş Komandan Dünyanın bir çox aparıcı dövlətlərinin televiziya kanallarına onlarla müsahibə verdi, bizim haqq işimizin məğzini onlara çatdırdı. Vətən müharibəsi 44 gün davam etdi və düşmən layiqli cəzasını alaraq məğlub oldu. Məhz müharibənin bitməsi Qarabağın işğaldan azad olunmuş torpaqlarda hansı işlərin görülməyini müəyyənləşdirmək vəzifəsini qarşımızda qoyur.

Yuxarı Qarabağ İqtisadi Regionu: Ağdam, Tərtər, Xocavənd, Xocalı, Şuşa, Cəbrayıl, Füzuli inzibati rayonları və Xankəndi şəhərindən ibarətdir. Kəlbəcər-Laçın İqtisadi Regionu isə Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarını əhatə edir (Cəfərli H.A. 2010: s.67).

Bu tədqiqatda məhz axırncı İqtisadi Rayonlar haqqında danışacağıq. Ölkə Prezidentinin dediyi kimi, Beynəlxalq ekspertləri də dəvət etməklə işğalla əlaqədar olan ərazilərimizdə Azərbaycana dəyən ziyanın qiymətləndirilməsi həyata keçiriləcəkdir. Bu qiymətləndirmənin nəticəsi Beynəlxalq Məhkəmədə Ermənistan qarşı qəbul olunacaq qərarlarda öz əksini tapacaqdır. Odur ki, burada biz hər hansı konkret rəqəmlər deyil, ümumi halda dəyən ziyandan danışacağıq. Bu qiymətləndirməni gözləmədən, fikrimizcə, aşağıdakılara nəzər yetirilməsi vacibdir.

Belə ki, Ermənistan bu illər ərzində işğal etdikləri torpaqlara maddi, ekoloji, mənəvi ziyanlar vurmuşdur. Bu ərazilər işğal altında olarkən, orada yerləşən ev təsərrüfatı, kənd təsərrüfatı, sənaye, turizm və s. sahələrə ciddi ziyan vurulmuşdur. Belə ki, işğal dövründə bu obyektlər “əldən verilmiş imkanlar”a məruz qalmış, bu təsərrüfatlara aid gəlir (mədaxil, mənfəət) ermənilər tərəfindən mənimsənilmişdir. İşğal dövründə həmin ərazilərdə yerləşən 8376 yaşayış məntəqəsi ermənilər tərəfindən darmadağın edilmiş, talan olunmuşdur. Belə ki, həmin təsərrüfatlarda yaşayan soydaşlarımıza məxsus olan evlər, onlara aid ev ləvazimatları, mal-qara və quşlarını ermənilər mənimsəmiş, keçən dövr ərzində bu təsərrüfatlardan həmin vətəndaşlarımıza gəlir daxil olmamış, bu isə dolayısı ilə onların istehlak tələbatlarının ödənilməməsi ilə birbaşa dövlət büdcəsinə daxil olmaları azaltmışdır. Bunu orada fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələri, turizm obyektləri üçün də demək olar. İşğal ərazisində yerləşən su elektrik stansiyaları, xammal- material ehtiyatları ermənilər tərəfindən mənimsənilmiş, bu ərazilərdə olan kurort-sağlamlıq müəssisələri ermənilərin nəzarətində olmuşdur. İşğal olunmuş ərazilərimizdə bu illər ərzində ermənilərin mənimsədiyi qızıl, mineral su və digərləri yataqları yerləşir.

Məhz bu sərvətlərimiz ermənilər tərəfindən son 30 ilə yaxın dövrdə mənimsənilmişdir.

Fikrimizcə, işğaldan azad olan ərazilərdə universitetin verdiyi təyinat əsas götürülərək işə qəbul həyata keçirilərsə, bu daha məqsədəmüvafiq olar. Bir məqama da baxaq: təyinatla işğaldan azad olunmuş ərazilərdə işləməyə gələn gənc mütəxəssislərə bələdiyyə torpaqlarından ev tikmək üçün sahə ayırmaq, evin tikintisini müxtəlif qurumlara həvalə etməklə gəncləri bu torpaqlara bağlamaq mexanizmini həyata keçirmək. Əgər gənc mütəxəssis digər gənc mütəxəssislə ailə həyatı qurarsa onların problemlərin həlli edilməsi növbədənkənar həyata keçirilməlidir (Hacıyev R.S., Səbzəliyev S.M. 2013: s.2).

Bu ərazilərdə bitkiçilik, heyvandarlıq, əkinçilik, arıçılıq, baramaçılığın xüsusi olaraq inkişaf etdirilməsi üçün şəraitin yaradılması (fermer təsərrüfatı, icmalar və s.); - Bakı şəhərində yerləşən universitetlərin işini yüngülləşdirmək, regionların inkişafını təmin etmək məqsədilə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə 2 universitetin

yaradılmasını təklif edirik: birinci universitet Ağdamda açılsın. Nə üçün məhz Ağdam? Əlbəttə, yaxşı olardı ki, bu universiteti bizim mədəniyyət mərkəzimiz olan Şuşada açaq. Lakin Şuşanın ərazisi məhduddur və müasir universitet qurularkən orada kampusların tikintisi də nəzərə alınır və buna görə də Ağdamı seçirik. Bu universitet Ağdam, Tərtər, Bərdə, Xocavəndin bir hissəsi, Füzulinin, Beyləqanın, Xankəndi, Xocalı, Şuşa, Kəlbəcərin bir hissəsinin və digər rayonların məzunlarının təhsil alması üçün nəzərdə tutulur. Bu universitetlərdə həmçinin respublikamızın bu və ya digər universitetlərində çalışan professormüəllim heyətinin də çalışacağını qeyd etmək lazımdır.

1.2. Sənaye müəssisələrində mühasibat uçotunun məqsədi, vəzifələri və metodiki əsasları

Mühasibat uçotu təşkilati-hüquqi formasından və fəaliyyət sahəsindən asılı olmayaraq istənilən müəssisədə vacibdir. Mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasının əsas qaydaları bütün müəssisələr üçün eynidir. Mühasibat uçotu qanunlar, qaydalar və mühasibat uçotu qaydaları ilə tənzimlənir. Bununla belə, qanunla müəyyən edilmiş qaydalar çoxölçülü mühasibat qərarlarını nəzərdə tutur. Buna görə də, hər bir şirkət öz fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq onu ən səmərəli iş ilə təmin edəcək variantları seçmək hüququna malikdir. Mühasibat uçotunun təşkili, forması və texnikası kimi məsələlər şirkətin özü tərəfindən həll edilir.

“Mühasibat uçotu haqqında” qanuna əsasən, təşkilatın rəhbəri müəssisədə mühasibat uçotunun təşkilinə və təsərrüfat əməliyyatlarının aparılması zamanı qanunvericiliyə riayət olunmasına cavabdehdir. Beləliklə, təşkilatın rəhbəri mühasibat uçotunun düzgün aparılması üçün lazımi şərait yaratmağa, təşkilatın bütün struktur bölmələri və xidmətləri, mühasibat işçiləri tərəfindən baş mühasibin və ya mühasibin tələblərinə ciddi əməl olunmasını təmin etməyə borcludur.

Mühasibat uçotunun aparılması üçün məsuliyyət “Mühasibat uçotu haqqında” Qanunla baş mühasibə (mühasibə) həvalə edildiyi üçün təşkilatın uçot siyasətinə dair əmrlər və digər sənədlər təşkilatın baş mühasibi (mühasibi) və ya hər hansı digər

şəxs tərəfindən təsdiq edilməlidir. Mövcud qaydalara uyğun olaraq mühasibat uçotu tapşırılıb. Bundan əlavə, təşkilatın rəhbəri qanunlara, federal qanunlara, konstitusiya qanunlarına, hökumətin hüquqi aktlarına və digər normativ hüquqi aktlara riayət etmək üçün hüquqi məsuliyyət daşıyır.

Müəssisələr müəyyən edilmiş ümumi mühasibat uçotu qaydaları əsasında müstəqil şəkildə uçot siyasətini hazırlayır. Müəssisənin uçot siyasəti müəssisə tərəfindən qəbul edilmiş uçot metodlarının məcmusudur (ilkin icmal, maya dəyərinin ölçülməsi, cari toplu və biznes faktlarının yekun xülasəsi).

Uçot siyasəti uzun müddət dəyişməz qalmalı, vergi orqanlarına operativ məlumat verilməli və bir sıra tələblərə cavab verməlidir.

Mühasibat uçotu üsullarına aşağıdakılar daxildir:

- təsərrüfat fəaliyyəti faktlarının, əmlak dəyərinin qruplaşdırılması və qiymətləndirilməsi üsullarını;

- sənəd dövriyyəsinin təşkili üsulları, inventar;

- Mühasibat uçotu hesablarından, mühasibat uçotu registrləri sistemlərindən, məlumatların emalı və digər müvafiq üsul və üsullardan istifadə üsulları.

Hər bir müəssisə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş üsul və üsullar çərçivəsində tətbiq olunacaq üsul və üsulları (məsələn, malların alınması, daşınması, saxlanması və satışının uçotunda və s.) müəyyən etməlidir.

Təşkilatın qəbul etdiyi uçot siyasəti ildən-ilə ardıcıl olaraq tətbiq edilir. Uçot siyasətində dəyişikliklər mühasibat uçotunu tənzimləyən qanun və ya normativ aktlarda dəyişiklik edildikdə, müəssisə tərəfindən yeni uçot metodlarının işlənilməsi, hazırlanmasında və ya onunun fəaliyyət şəraitində əhəmiyyətli dəyişikliklər olduqda edilə bilər. Mühasibat uçotu məlumatlarının müqayisəliliyini təmin etmək üçün maliyyə ilinin əvvəlindən uçot siyasətində dəyişikliklər edilməlidir. Müəssisənin uçot siyasəti maliyyə ili ərzində dəyişməməlidir.

Mühasibat uçotunun təşkili forması məsələsinin təşkilat rəhbərinin səlahiyyətlərinə aid edilməsi o deməkdir ki, müvafiq hüquqi şəxsin təsisçilərinin, səhmdarlarının və ya digər iştirakçılarının, habelə təşkilatın əmlakının

mülkiyyətçisinin bilavasitə mühasibat uçotu aparmaq hüququ yoxdur. öz qərarları ilə mühasibat işinin təşkili formasını müəyyən edir.

İri müəssisələrdə mühasibat uçotu bir neçə şöbəyə bölünür, məsələn, mühasibat uçotu, material, istehsalat, hazır məhsul şöbəsi, kapital qoyuluşunun uçotu və s.

Hesablaşma qrupu əmək haqqı üzrə bütün hesablamaları aparır, habelə əmək haqqı fondundan istifadəyə nəzarət edir, vahid sosial vergi üzrə hesablamaların uçotunu aparır. Maddi qrup maddi sərvətlərin alınmasının, tədarükçülərlə hesablaşmaların, materialların saxlanması və onların istehsala silinməsinin uçotunu aparır. Kiçik müəssisələrdə maddi qrup maddi və qeyri-maddi aktivlərin daxil olmasının uçotunu və hazır məhsulların uçotunu aparır, iri müəssisələrdə isə bu məqsədlər üçün xüsusi qruplar yaradılır. İstehsal qrupu bütün istehsal növləri üzrə məsrəflərin uçotunu aparır, istehsalın maya dəyərini hesablayır, habelə bitməmiş istehsalat xərclərinin uçotunu aparır. İri müəssisələrdə işçiləri müəssisənin başqa hüquqi və fiziki şəxslərlə pul vəsaitlərinin və hesablaşmalarının uçotunu aparan maliyyə qrupu ayrılır (Kazımov R.N., Müslümov S.Y. 2012: s.23).

Müəssisənin mühasibat uçotu sənədlərin işlənməsini, mühasibat uçotu registrlərində mühasibat qeydlərinin rəşional aparılmasını və onların əsasında hesabatların hazırlanmasını təmin edir. Mühasibat aparatı müəssisənin bütün bölmələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur, mühasibat uçotu və hesabat üçün bütün lazımi məlumatları alır.

Baş mühasib vəzifəyə başlayarkən ilk növbədə mühasibat xidməti haqqında Əsasnamə ilə tanış olmalı, o olmadıqda isə bu sənədi tərtib etməlidir. O, aşağıdakı bölmələri əhatə etməlidir: ümumi müddəalar; mühasibat uçotunun məqsədləri, vəzifələri; mühasibat uçotu funksiyaları; işçilərin hüquq və vəzifələri; təşkilatın digər struktur bölmələri ilə əlaqələr; işin təşkili.

Mühasibat uçotunun təşkilatın digər struktur bölmələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi sənədlərin hərəkəti ilə müəyyən edilir. İşçilərin səlahiyyətlərini, hüquq və vəzifələrini müəyyən etmək üçün hər bir mühasibat işçisi üçün vəzifə təlimatları tərtib olunur. Bu sistemin sahələrinin işçilərə təyin edilməsi fərdi təsərrüfat

əməliyyatlarının təkrarlanmasının və ya qeydə alınmamasının qarşısını almağa imkan verir.

Mərkəzləşdirilmiş hesablama planını rəhbər tutaraq, müəssisə dəstlər üçün öz iş planını hazırlamalıdır. Eyni zamanda, bütün sintetik hesablar toplusundan kommersiya və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirmək və müəssisənin əmlak haqqında tam və etibarlı təsəvvür yaratmaq üçün müəyyən bir müəssisə üçün həqiqətən zəruri olanlar seçilir.

Seçim müəssisədə mövcud olan əmlakın tərkibinə, aparılan əməliyyatların növlərinə və xüsusiyyətlərinə, fəaliyyətin xarakterinə əsasən aparılır. Zəruri hallarda hesabların işçi planına əlavə birinci dərəcəli hesablar daxil edilə bilər. Bu cür sintetik mövqelərin tətbiqi üçün əsas yeni bir əmlak növü və ya işgüzar əməliyyatların ortaya çıxması ola bilər. Pulsuz kodlar əlavə hesablar daxil etmək üçün istifadə olunur.

Müəssisənin işçi hesablar planının qurulması təsərrüfat həyatında müşahidə olunan bütün müxtəlif hadisələri əks etdirmək, başa düşmək və izah etmək üçün lazımi əsas yaratmağa imkan verən müəyyən bir sistemdə hesabların yerləşdirilməsi və təşkilini nəzərdə tutur. Hesablar planının nə dərəcədə əsaslı şəkildə qurulduğundan. Mühasibat uçotunda formalaşan təsərrüfat fəaliyyətinin mənzərəsinin adekvatlığından məhz bu fəaliyyət asılıdır. Bundan əlavə, mühasibat uçotunun rəşional təşkilə və əmək intensivliyi üçün işçi hesablar planının ardıcılığı vacibdir.

Mühasibat uçotu mühasibat məlumatlarının əldə edilməsində obyektivliyi təmin etməlidir; mühasibat uçotunun tamlığı, sadəliyi, səmərəliliyi və qənaətcilliyi; plan (proqnoz), normativ və uçot göstəricilərinin müqayisəliliyi.

İlkin mühasibat uçotu sənədləri əsasında təsərrüfat əməliyyatları barədə məsələlərin işlənməsinə nəzarət etmək və sadələşdirmək üçün birləşdirilmiş uçot sənədləri tərtib edilir. Qəbul edildikdən sonra ilkin sənəddən olan məlumatlar mühasibat uçotu registrlərinə keçirilir və sənədin özündə onun təkrar istifadə imkanları istisna olmaqla, xüsusi işarə qoyulur. Mühasibat uçotu texnikası termini kimi mühasibat uçotu məlumatlarının (ilkin sənədlərdən alınan məlumatların)

qeydiyyatını aparan alətlər (əllə və ya avtomatlaşdırma vasitələrindən istifadə etməklə) və üsullar toplusu başa düşülür.

Mühasibat uçotu üçün qəbul edilmiş ilkin uçot sənədlərində olan məlumatları sistemləşdirmək və toplamaq üçün birləşdirilmiş uçot sənədləri - avtomatlaşdırma dərəcəsi asılı olaraq kağız və kompüter daşıyıcılarında (elektron formada) tərtib edilə bilən mühasibat uçotu registrləri tərtib edilir. Mühasibat uçotu registrləri mühasibat uçotu hesabları və maliyyə hesabatlarında məlumatların əks etdirilməsi üçün istifadə olunur. Mühasibat uçotu registrləri, əslində, müvafiq ilkin və birləşdirilmiş sənədlərdən alınan təsərrüfat əməliyyatları haqqında məlumatların daşıyıcısıdır.

Hal-hazırda təşkilatlar tərəfindən istifadə edilən ən çox yayılmış registr növlərindən biri kartlardır. Hər bir kart müəyyən sayda giriş üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bütün kart doldurulduqdan sonra qeydlər ona növbəti seriya və rəq nömrəsi verilməklə eyni kartın yeni blankında saxlanılmağa davam edir. Kartlar bir il müddətinə açılır. Onların təhlükəsizliyinə baxışı kartın açılması xüsusi registrdə qeydə alınır. Onlar əsasən inventarların analitik uçotu, istehsal xərcləri və müxtəlif hesablamalar üçün istifadə olunur. Müxtəlif uçot registrlərinin və texniki vasitələrin birləşməsi mühasibat uçotunun müxtəlif formalarını təşkil edir. Mühasibat uçotu registrində təsərrüfat əməliyyatı qeydiyyatı alındıqdan sonra qeydin düzgünlüyünün sonrakı yoxlanılmasını asanlaşdırmaq üçün mühasibat yazılışında və ya ilkin sənədin özündə müvafiq işarə qoyulur.

Ayın sonunda mühasibat uçotu registrlərinin hər səhifəsində nəticələr yekunlaşdırılır. Sintetik və analitik registrlərin icmal qeydləri dövriyyə siyahıları tərtib edilməklə və ya başqa üsulla uzlaşdırılmalıdır. Pulsuz və rəqlər bütün növ hesablar üçün mühasibat registrləri kimi istifadə edilə bilər. Onların istehsalı asandır və istifadəsi qənaətlidir. İllik hesabat təsdiq edildikdən sonra mühasibat uçotu registrləri qruplaşdırılır, birləşdirilir və təşkilatın cari arxivinə əlavə edilir.

Müəssisə mühasibat uçotunun formasını müstəqil olaraq seçir, mühasibat uçotu registrlərinin siyahısını və quruluşunu, onlarda qeydlərin ardıcılığını və texnikasını, onların əlaqəsini müəyyənləşdirir. Seçim müəssisəyə məxsus əmlakın həcmi və

tərkibi, istehsal prosesinin strukturu və mürəkkəbliyi, fəaliyyətin miqyası və müxtəlifliyi, idarəetmənin təşkili, kadrların ixtisası kimi meyarlara əsaslanır.

Bu cür formanı müəyyən edən əsas xüsusiyyətlər bunlardır:

- tətbiq olunan registrlərin növləri, onlar arasında əlaqə;
- onlarda qeydin ardıcılığını və üsullarını;
- kompüter texnologiyasından istifadə.

Alınan məlumatların həcminə, mühasiblərin hazırlıq dərəcəsinə və çox digər amillərə əsasən baş mühasib aşağıdakı mühasibat uçotu formalarından birini seçir (Hacıyev R.S., Səbzəliyev S.M. 2013: s.56-57):

- büdcə müəssisə və təşkilatları üçün xarakterik olan memorial-order forması və onun növü Jurnal-Əsas (memorial orderlər və analitik registrlərdən istifadə etməklə);

- jurnal-order forması (jurnal-orderlərdən, köməkçi siyahılardan, məcmu cədvəllərdən, analitik registrlərdən, Baş kitabdan istifadə etməklə);

- kompüterləşdirilmiş mühasibat uçotu (verilənlərin kompüter emalından istifadə etməklə yuxarıda göstərilən üsullardan birinin tətbiqi);

- kiçik biznes üçün sadələşdirilmiş forma.

1.3. Sənaye müəssisələrində təşkil olunmuş daxili nəzarətin strukturu, əsas prinsipləri və mərhələləri

İqtisadi fəaliyyətin idarə edilməsi və nəzarəti müəssisənin mühasibat uçotu sistemini təşkil edən kommersiya təşkilatının uçot siyasəti, təhlili və modeli, sənaye müəssisələri üçün sənədlərin daxili nəzarəti obyektləri Təxmini, planlaşdırma sənədləri İlk sənədlər Sənədlər vasitəsilə həyata keçirilir. mühasibat uçotunun təşkilini müəyyən edən Təşkilat hesabatı İşçilərlə əmək münasibətləri təşkilatın inkişaf strategiyasını nəzərə almaqla müxtəlif optimal mühasibat uçotu təcrübələrinin müəyyən edilməsi. Daxili nəzarət idarəetmə sisteminin mühüm tərkib hissəsidir. İstilik enerjisi istehsal edən müəssisənin səmərəliliyi əsasən keyfiyyətə nəzarətdən asılıdır, bu, yalnız çatışmazlıqları və pozuntuları aşkar etməyə və qarşısını almağa imkan vermir, həm də onların vaxtında aradan qaldırılmasına kömək edir. Məhz bu səbəbdən də real vəziyyətə uyğun olaraq “Təşkilatın uçot siyasəti” və “Təşkilatın daxili nəzarəti haqqında Əsasnamə”nin layihələrinin hazırlanması sənaye müəssisələrinin mühüm vəzifəsidir. Kommunal təsərrüfat sahəsində çalışan müəssisə təşkilatın mühasibat xidmətinin və idarə edilməsinin səmərəli fəaliyyətini təmin etməyə borcludur. Bu günə qədər sənaye müəssisələrində sənəd axını cədvəli yoxdur. Bununla belə, bu, məcburi mühasibat sənədidir. İş axını cədvəli Təşkilatın Uçot Siyasətinə əlavə olaraq təsdiq edilməlidir. Aşağıdakı ardıcılıqla tərtib edilir: ilkin sənədi müəyyən etmək, sənədin hər mərhələdə müəyyən edilmiş emal vaxtları ilə müəssisənin bölmələri vasitəsilə hərəkətini və məlumatların işlənməsi üçün məsul şəxsləri göstərmək lazımdır. Həmin sənəd onları istehsal edən, qəbul edən və ya fəaliyyətində istifadə edən bölmədən asılı olmayaraq təşkilatın bütün sənədlərinin dövriyyəsinə nəzərə alınmalıdır. Müəssisədə sənədləşməni təşkil edən elementlərdən biri ilkin sənədləri imzalamaq hüququ olan şəxslərin siyahısıdır. Sənədlərin imzalanması onların məzmununa görə məsuliyyət daşıyır. Rəhbərlik vəzifəli şəxslərin mümkün sui-istifadəsinə yol verməmək üçün belə bir sənədi ciddi şəkildə yazmalıdır. Sənəddə vəzifələrin siyahısı və bu vəzifələri tutan şəxslər tərəfindən imzalana bilən sənədlər olmalıdır. Təqdim olunan siyahı həm də təşkilatın uçot siyasətinə əlavədir. İstilik təchizatı sisteminin qoşulması və

ayrılması üçün ərizə və şərtlər məktublardan alınır. Bu registratorun üstünlükləri həm daxili nəzarət sisteminin əlverişliliyi baxımından, həm də qarşı tərəflər, vergi orqanları və s. ilə mübahisələrin həlli baxımından qeyd-şərtsizdir. Bu jurnalda aşağıdakı məlumatlar olmalıdır: sənədin tarixi və nömrəsi, yazışmaların kimdən və ya kimdən alındığı, məktubun xülasəsi (mənası). Bir təşkilatın səmərəli işləməsi üçün vacib bir sənəd tənzimləyici orqanlara hesabat vermə cədvəlidir.

Sənaye müəssisələri üçün xərc təsnifatı (Cəfərli H.A. 2010: s.26-27):

- 1) yanacaq;
- 2) elektrik enerjisi;
- 3) su;
- 4) əsas istehsalat işçilərinin əməyinin ödənilməsi xərcləri;
- 5) əsas istehsal heyətinin sosial ehtiyacları üçün məcmu ayırmalar (PRF, FSS və s. tutmalar);
- 6) amortizasiya;
- 7) istehsal xərcləri: - avadanlıqların saxlanması; - materiallar və ehtiyat hissələri; - üçüncü tərəf təşkilatları ilə müqavilələr əsasında yerinə yetirilən xidmətlərə görə ödəniş; - təmir xərcləri;
- 8) sexdə işçilərin əməyinin ödənilməsi xərcləri;
- 9) sex işçilərinin sosial ehtiyacları üçün məcmu ayırmalar;
- 10) inzibati heyətin əməyinin ödənilməsi xərcləri;
- 11) inzibati heyətin sosial ehtiyacları üçün məcmu ayırmalar;
- 12) digər xərclər: - binaların saxlanması və təmiri; 30 - ofis xərcləri; - poçt xidmətləri;
- 13) digər xərclər: - sığorta xərcləri; - bank xidmətləri ilə bağlı xərclər; - ölçü cihazlarının yoxlanılması;
- 14) vergilər və rüsumlar: - sadələşdirilmiş vergitutma sistemi üzrə vahid vergi 6%; - torpaq vergisi; - ətraf mühitə görə ödəniş; - su vergisi.

Yeni və ya mövcud vəzifə təlimatlarına əlavələrin yaradılması. Bu halda onların dəyişdirilməsi və ya əlavə edilməsi zərurəti daxili nəzarət sisteminin mütəşəkkil saxlanması və işçilər arasında vəzifə və öhdəliklərin yenidən

bölüşdürülməsi ilə bağlıdır. Tənzimləmə sisteminin olmaması çoxsaylı münaqişələrə və mübahisələrə səbəb olur. Həm də kommunal müəssisənin bütün daxili nəzarət sistemini mənasız və təsirsiz edir. Ümumiyyətlə, müəyyən bir nəzarət prosesini standartlaşdırmağa və şirkətin effektivliyini qiymətləndirməyə kömək edəcək belə bir daxili nəzarət sistemini təşkil etmək lazımdır. Müəssisənin xüsusiyyətlərini nəzərə almalı və onun prioritet vəzifəsi kommunal müəssisənin səmərəliliyini artırmaq, istilik enerjisi istehlakçılarından şikayətlərin və geri qaytarılmaların olmaması olmalıdır (Hacıyev R.S., Səbzəliyev S.M. 2013: s.67).

II FƏSİL. AĞDAM RAYONUNDA SƏNAYE PARKINDA İSTEHSALATDA İSTİFADƏ OLUNAN RESURSLARIN UÇOTU VƏ NƏZARƏTİ

2.1. Müəssisə aktivlərinin yerləşdirilməsi və istifadəsinin uçotu və daxili nəzarəti

Maliyyə pulun yaradılmasıyla bağlı yaranan və dəyərlərin bölüşdürülməsini təmsil edən münasibətlər məcmusudur. Maliyyə ümumi ÜDM gəlirləri bölüşdürülməsini (yenidən bölüşdürülməsini) əhatə edir. Ümumiyyətlə, maliyyə münasibətləri imperativdir və dövlətdən asılıdır.

Aktivlərin hərəkətini təhlil etmə baxımından ilk növbədə onun mövqelərini qruplaşdırmaq lazımdır. Balansda aktivlərin qruplaşdırılmasının əsas xüsusiyyəti onların likvidlik nisbətidir. Bu əsasda balansın aktivləri uzunmüddətli və cari (dövriyyə) bölünür.

Faktiki olaraq uzunmüddətli aktivlər (NVA) 2 qrupa ayrılır - uzunmüddətli qeyri-maliyyə aktivləri (NBA) və uzunmüddətli maliyyə aktivləri (NBA): $AMB + AMB Q$ -m aktivlər, əsas vəsaitlər və hərəkətdə olan işlər. uzunmüddətli aktivlər., Uzunmüddətli maliyyə aktivlərinə uzunmüddətli maliyyə investisiyaları və digər uzunmüddətli aktivlər daxildir. Dövriyyə aktivləri (CA) qeyri-maliyyə dövriyyə aktivlərinə (NCA) və maliyyə dövriyyəsi aktivlərinə (MDA) bölünür: $CM = QMD + MDA$ Qeyri-maliyyə dövriyyəsi aktivlərinə bütün xammal, istehlak materialları, amortizasiya olunan maddələr, tamamlanmamış istehsal, hazır məhsullar daxildir. mallar. göndərilmiş mallar və mallar, gələcək xərclər və digər ehtiyatlar və məsrəflər. Bu qrupa əlavə dəyər vergisi və avanslar istisna olmaqla, hesablaşmalardakı vəsaitlər də daxildir. Cari maliyyə aktivləri qrupuna qısamüddətli maliyyə investisiyaları, pul vəsaitləri, avanslar və digər dövriyyə aktivləri daxildir. Əvvəlki illərin və hesabat ilinin zərərləri nizamnamə kapitalına daxil edilir və onu azaldır. Nəticədə biz ilk növbədə əsas vəsaitlər balansının ənənəvi formasını göstəririk. $A = DKA + CA$ Bu sonra dörd məbləğ kimi ifadə edilə bilər. $A = UQMA + UMA + QMDA + MDA$ nəhayət aşağıdakı kimi qruplaşdırılıb: aşağıdakı keçid

mexanizminə tabe olan qeyri-maliyyə aktivləri (QMA) və maliyyə aktivləri (MA).

$A = QMA + MA$ Cədvəl 1 Aktivlərin qruplaşdırılması

Aktivlərin qruplaşdırılması

Cədvəl 1: Dövriyyə və dövriyyə aktivləri

Aktivlər	Qeyri-maliyyə	Maliyyə	Yekun
1. Uzunmüddətli aktivlər	UQMA	UMA	DKA
2. Qısamüddətli aktivlər	QMDA	MDA	CA
3. Yekunu	QMA	MA	A

Mənbə: <https://zlatkorobka.ru/az/kategoriya-kapitala-osnovnoi-i-oborotnyi-kapital-oborot-kapitala-osnovnoi-i.html>

Xidmət sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin aktivlərinin ümumi təsviri üçün onların mövcudluğu, tərkibi və strukturu və onlarda baş verən dəyişikliklər öyrənilir.

Buna görə də balans informasiyalarına görə analitik cədvəl tərtib edilir. Cədvəl 2 qarışıq il üçün orta məlumatları təqdim edə bilər (bax Cədvəl 2). Cədvəldən görüldüyü kimi, hesabat ilinin sonuna xidmət sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisənin vəsaitlərinin ümumi həcmi 2 253 462 manat və ya 71,6% artmışdır.

İlin əvvəlinə vəsaitlərin uzunmüddətli və dövriyyə aktivləri arasında bölgüsü təxminən eyni olub. Belə ki, ilin əvvəlinə ümumi vəsaitlərin 50,4%-ni uzunmüddətli aktivlər, 41,6%-ni isə dövriyyə aktivləri təşkil edib.

İlin sonunda bu fondlar qrupunda struktur əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Belə ki, ilin sonuna uzunmüddətli aktivlərin artımı ilin əvvəlinə nisbətən 507 450 manat və ya 31,9%, dövriyyə aktivlərinin artımı isə 1 745 968 manat və ya 113,1% təşkil edib.

Cədvəl 2. Xidmət müəssisələrinin aktivlərinin tərkibinin və strukturunun təhlili.

Cədvəl 2: Sənaye sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin aktivlərinin tərkibi və strukturunun təhlili

Təşkilatın aktivləri	İlin əvvəlinə		İlinin sonuna		Hesabat ilində dəyişmə (+;-)		Strukturda dəyişiklik
	Məbləğ, man.	xüsusi çəkisi, % -1	Məbləğ, man.	xüsusi çəkisi, %-1	Məbləğ, man. (süt.3 -süt.4)	%-1 (süt.5××100:süt.1	
A	1	2	3	4	5	6	7
1.Cəmi aktivlər	3149156	100	5398638	100	+2249482	71,4	-
1.1.Uzunmüddətli aktivlər	1588215	50,4	2095709	38,8	+507494	31,9	-11,6
1.1.1 Torpaq, tikili v avadanlıqlar	1588165	50,4	2095615	38,8	+507450	31,9	- 11,6
1.1.2. Qeyri-maddi aktivlər	50	0,0015	94	0,0017	+44	88,0	+0,0002
1.2. Qısamüddətli Aktivlər	1556941	49,0	3302929	61,2	+1745988	112,1	+12,2
1.2.1.Ehtiyatlar	345366	10,97	972632	18,02	+627266	181,6	+7,05
1.2.2. Pul vəsaitləri	1327	0,1	216253	6,5	+214906	161,95	+6,4
1.2.3. Qısamüddətli debitor borcları	1210248	38,43	2114044	39,16	+903796	74,68	+0,73

Mənbə: <http://anl.az/el/Kitab/2013/Azf-274034.pdf>

Uzunmüddətli və dövriyyə aktivlərinin əhəmiyyətli mütləq artımına baxmayaraq, dövriyyə aktivlərinin ümumi vəsait həcmində xüsusi çəkisi 11,6% artmış, uzunmüddətli aktivlərin xüsusi çəkisi isə eyni məbləğdə (11,6%) azalmışdır. Beləliklə, aydındır ki, təşkilat öz vəsaitlərini elə bölüşdürüb ki, onların hərəkət edən hissəsi, yəni dövriyyə kapitalı artsın. Bunu istehsalın xarakterində baş verən dəyişikliklərin göstəriciləri sübut edir. Cədvəldən görüldüyü kimi dövriyyə aktivlərinin strukturunda dəyişikliklər olmuşdur. Təhlillər göstərir ki, ilin əvvəlinə maddi dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyə vəsaitlərində xüsusi çəkisi 12 faiz, pul vəsaitləri 0,1 faiz, DB və digər aktivlər 71,7 faiz təşkil etmişdir. Bu nisbət təşkilatın yeni fəaliyyət istiqaməti hazırlaması və gələcək xərclərə külli miqdarda vəsait xərcləməsi ilə izah olunur. İlin əvvəlində belə xərclər 1 milyon 210 min 248 manat təşkil edib. Tədqiqat göstərir ki, il ərzində yeni istehsalın inkişafı uğurlu olub. İlin yekunu olaraq növbəti dövrün xərcləri 200 min manat (1202775-1002775) azalıb. Qeyd edək ki, ilin sonunda növbəti dövr üçün xərclərin azalması onların xərclərinə, dövrün xərclərinin azalması isə onların xərclərinə aid edilib. Belə ki, debitor borclarının və digər aktivlərin dövriyyə vəsaitlərində xüsusi çəkisi ilin əvvəlindəki

77,7%-dən ilin sonunda 64%-ə qədər azaldığı halda, dövriyyə vəsaitlərinin xüsusi çəkisi 7,4% artaraq 29,6%-ə çatıb. İlin sonunadək dövriyyə vəsaitlərinin strukturu xeyli yaxşılaşmışdır. Müsbət məqam dövriyyə kapitalının tərkibində dəyişiklik hesab edilə bilər. Eyni zamanda, dövriyyə kapitalında pul vəsaitlərinin kiçik hissəsinə və ilin sonunda pulun debitor borclarına, yəni ilin sonunda yönəldilməsinə diqqət yetirmək lazımdır.

Qrafik əsasında xidmət sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisənin istehsal gücünü xarakterizə edən real aktivlərin müəyyən edilməsi məqsədəuyğundur. Real aktivlərə əsas vəsaitlər, inventar və qalıq dəyəri üzrə başa çatdırılmamış istehsalat daxildir. İlin əvvəlinə təhlil etdiyimiz təşkilatda real aktivlər 1902 min manat (1535020+299440+17540) və ya ümumi vəsaitin 44,3%-ni təşkil edib. Cədvəldəki məlumatların təhlili göstərir ki, təşkilat əlbəttə ki, maddi-texniki bazasını genişləndirmişdir. İstehsal gücünə investisiyalar da azalıb. Bu vəziyyət mənfi tendensiyanın yaranmasına və son nəticədə istehsalın səmərəliliyinin azalmasına səbəb ola bilər. Bu səbəbdən təşkilat bu məsələyə çox diqqət yetirməlidir. Yeni istehsalın inkişafı ilə əlaqədar olaraq, ilin əvvəlində vəsaitlərin bölüşdürülməsinin optimal strukturu ilə bağlı bu məsələnin daha da öyrənilməsinə ehtiyac var. Onu da qeyd edək ki, ilin əvvəli ilə müqayisədə ilin sonunda aktivlərin aktivlərdə xüsusi çəkisi 10 min dəfədən çox artsa da, onun aktivlərdə xüsusi çəkisi o qədər də aşağı deyil.

Daxili audit, bir qayda olaraq, şirkətin aktivlərinin dəyərini sərbəst qiymətləndirməyə, idarəetmə və nəzarət orqanlarını xidmət baxımından qiymətləndirməyə və təhlil etməyə, daxili nəzarətin effektivliyini artırmağa imkan verir. Həmçinin, prosesin məqsədi mühasibat (maliyyə) hesabatlarının təhlili və müəssisənin rəhbərliyi üçün qərarların qəbul edilməsi, öhdəliklərin adekvatlığının qiymətləndirilməsi, mühasibat uçotunun və hesabatların düzgünlüyünün yoxlanılması məqsədi ilə rəhbərliyə məlumat verməkdir.

İqtisadi layihələrin hazırkı dövründə ölkədə maliyyə nəzarəti, xidmətlərinin beynəlxalq tələblər dərəcəsində edilməsi, nəticədə maliyyə vəsaitlərinin

məqsədyönlü şəkildə toplanması, onlardan səmərəli istifadə edilməsi və iqtisadi səmərənin yüksəldilməsi ilə nəticələnir.

Daxili auditin lazımi səviyyədə təşkili təsərrüfat əməliyyatlarının həyata keçirilməsində mənfi prosesinin önləyinə mühüm rol oynayır, müəssisə daxilində digər şöbə və bölmələrin, maddi və məsul şəxslərin öz vəzifələrinin icrasına görə məsuliyyətini artırır. Bundan əlavə, daxili audit kənar audit üçün bir çox fundamental məsələlər üzrə məlumat mənbəyidir və mövcud qanunvericiliyin qorunmasında çox vacibdir.

Daxili audit məhsuldar olmayan proseslərin, itirilmələrin, əmək və pul vəsaitlərinin sui-istifadəsinin qarşısının alınmasında, habelə seçilmiş pul problemləri üçün uyğun fikirlərin formalaşmasında əsaslı rola sahibdir. O, təsərrüfat subyektinin və onun bölmələrinin idarə edilməsinə daxili nəzarətin təşkilidir.

Daxili auditin faydalılığı müəssisənin təşkilati strukturundan asılıdır. Bəzən, təsərrüfatdaxili nəzarətin yaradılması könüllü olaraq müəssisə müfəttişliyinə öhdəlik edilir ki, lazımsız sonlara gətirib çıxarır. Müəssisədə müstəqil şöbəsi olan bir şöbə kimi daxili auditin yaradılması məqsədəuyğundur.

Daxili audit xidməti müəssisənin rəhbəri və ya səhmdarlar tərəfindən təsdiq edilmiş qaydalara uyğun fəaliyyət göstərir. Audit xidmətinin rəhbəri vəzifələrinə ən azı 3 il iş təcrübəsi olan yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin və dövlət idarəetmə və nəzarət orqanlarında aparıcı mütəxəssislərin cəlb edilməsi məqsədəuyğundur. Daxili Audit Xidmətinin əməkdaşlarının funksional öhdəliklərində ümumi qaydalarla yanaşı, onların vəzifələri, hüquq və vəzifələri də müəyyən edilməlidir. Daxili Audit Xidməti auditin təhlili və aparılması üçün Azərbaycan Respublikasının qanunlarına, normativ hüquqi aktlara, sərəncamlara, mövcud standartlara və digər sənədlərə əsaslanır. Daxili audit xidmətinin ştatı və strukturu müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin xarakteri və nəzarət strukturu əsasında müəyyən edilir. İşçilərin sayı və əmək haqqı ştat cədvəli ilə müəyyən edilir. Bu prosesin fəaliyyəti hazırlanmış daxili audit planına görə həyata keçirilir. Belə plan daxili audit xidmətinin rəhbəri tərəfindən təsdiq edilir.

Təşkilatın daxili audit xidmətinin aşağıdakı hüquqlara malik olması məqsədəuyğun hesab edilir:

1. təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə aid ilkin sənədləri, mühasibat uçotunu, planları, smetaları və digər sənədləri yoxlamaq;
2. Təsis sənədləri, təsisçilərin ümumi yığıncağının protokolları və digər müəssisələrlə bağlanmış müqavilələrlə tanış olmaq;
3. Müəssisənin ərazisindəki anbarların, istehsal və xidmət sahələrinin, tikinti sahələrinin vəziyyətinin öyrənilməsi;
4. Maddi məsul şəxslər tərəfindən aktivlərin saxlanması vəziyyətinin yoxlanılması;
5. Müəssisənin iştirakı ilə və ya iştirak etmədən dövrüyyə aktivlərinin və öhdəliklərinin inventarının hazırlanması;
6. müəssisənin uçotunda təsərrüfat əməliyyatlarının düzgün aparılmasına nəzarət;
7. Mühasibat və statistik hesabatların etibarlılığının, vergilərin vaxtında və düzgün ödənilməsinin yoxlanılması;
8. Menecmet prosesinin faydalı iqtisadi və maliyyə vəziyyətini təhlil etmək və araşdırmaq. Daxili auditorlar öz vəzifələrini yerinə yetirərkən beynəlxalq təcrübədə müəyyən edilmiş idarə standartlarına riayət etməlidirlər.

Deməli, onlar bilərəkdən qanunsuz fəaliyyətlə məşğul olmamalı, öz vəzifələrini yerinə yetirərkən peşəkar şərəf və ədaləti qorumalı, öz müəssisələrinin mənafeyinə zidd fəaliyyətlə məşğul olmamalı, peşəkarlığa, etika ilə ləyaqətə malik olmalıdırlar.

Bütün təşkilatların iş ölçüsündən, istehsal miqdarından və başqa amillərdən bağlı kimi iri və orta müəssisələrdə daxili auditin edilməsi üzrə ixtisaslaşmış bölmənin, kiçik təşkilatlarda isə daxili auditorun daxil edilməsi məqsədəuyğundur. Bu departamentinin səlahiyyətləri və strateji plan hazırlandıqdan davamında addım ilkin audit planının hazırlanmasıdır. Riskin qiymətləndirilməsi modelləri və zərərin təhlili üsulları audit fəaliyyətinin sahələrini, eləcə də hər bir sahədə işin həcmi müəyyən etmək üçün işlədilir. Daxili auditin təşkilində digər mühüm məsələ daxili

audit şöbəsinin təşkilati strukturunun yaradılması və şöbədə çalışan əməkdaşların təcrübə və bacarıqlarının qiymətləndirilməsidir. Burada əsas məsələ şöbənin audit planlarının həyata keçirilməsi üçün tələb olunan ümumi təcrübə, sahə bilikləri, peşəkar bacarıqlar və texniki metodların düzgün balansına malik olmasını təmin etməkdir. Daxili Audit Xidməti müəssisənin tərkib hissəsidir və Şura və ya Direktorlar Şurası tərəfindən təsdiq edilmiş proqram və qaydalara uyğun fəaliyyət göstərir. Daxili audit likvidlik və müstəqillik prinsiplərinə əsaslanır. Onların fəaliyyət sahələrindən asılı olmamalıdır. Onların müstəqilliyi öz işlərini azad və ədalətli şəkildə yerinə yetirə biləcəkləri mühitdən irəli gəlir. Daxili auditorların ədalətli və qərəzsiz mövqeyi və şərtləri obyektivlik və təşkilati statusla müəyyən edilir. Daxili audit fəaliyyətinin rəhbərliyi geniş fəaliyyət dairəsinə malik olmaqla yanaşı, auditorun rəyini nəzərə almaq və auditorların tövsiyələri əsasında müvafiq qərarlar qəbul etmək üçün kifayət qədər səlahiyyətə malik olmalıdır. Ümumiyyətlə, daxili auditorlar öz rəylərini başqalarının təklifləri, rəyləri və rəyləri əsasında qurmamalıdır. Daxili auditorlar təşkilat daxilində birbaşa idarəetmə və ya beynəlxalq audit təcrübələrində iştirak etməməlidirlər. Əks halda daxili auditin obyektivliyi aşağı düşə bilər.

Maliyyə öhdəlikləri müqavilə münasibətindən yaranır və pul vəsaitlərinin ödənilməsinə və ya digər maliyyə aktivlərinin başqa şirkətlərə ötürülməsinə tələb edir. Bunlara həmçinin potensial əlverişsiz şərtlərlə maliyyə alətlərinin mübadiləsinə dair müqavilələr də daxildir. Maliyyə öhdəliyi - müqavilə üzrə öhdəlik var: - pul vəsaitlərini və ya digər maliyyə aktivlərini başqa şirkətə vermək; - maliyyə alətlərini başqa şirkətlə potensial əlverişli şərtlərlə mübadilə etmək.

Onların bələdçisindən fəaliyyətin ilk gününü əks etdirən faktiki xərclər asılır. Eyni zamanda, digər təşkilatlardan alınmış qiymətli kağızların ilkin dəyəri qiymətli kağızların nominal dəyərindən və təqdim edilmiş mükafat məbləğindən ibarət alışı dəyərindən ibarət qiymətli kağızların alınması ilə bağlı bütün faktiki xərclərin cəmlənməsi yolu ilə müəyyən edilir. satıcı; iştirakı ilə qiymətli kağızların alındığı ayrı-ayrı ixtisaslaşmış təşkilatlara ödənilən məbləğ; vasitəçiyə verilən mükafat və s. pulsuz alınmış qiymətli kağızlar cari bazar dəyəri ilə uçota qəbul edilir.

Metodologiya. Müəssisəyə daxili nəzarət, bir qayda olaraq, hər bir şöbə müdirinin nəzarət funksiyalarına əsaslanır. Hər bir menecerin vəzifəsi tabeliyində olanların işinə daim nəzarət etməkdir. O, həmçinin təşkilata nəzarət sahəsində hər bir şöbə müdirinin bütün funksional xüsusiyyətlərini nəzərə alır. Daxili nəzarətin rolu və funksiyaları təşkilatın fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən və məzmunundan, maliyyə-iqtisadi göstəricilərin həcmindən asılı olaraq təşkilatın özü tərəfindən müəyyən edilir. Ağdam rayonunda sənaye parkında daxili nəzarət sisteminin əsas məqsədi müxtəlif səbəblərdən yaranan maliyyə itkilərini azaltmaqdır. Daxili nəzarət sistemi subyekt, obyekt, mühasibat uçotu sistemləri, nəzarət vasitələri, nəzarət mühiti və vaxt çərçivəsindən ibarətdir. Daxili nəzarətin fəaliyyəti audit, daxili audit və idarəetmə təhlili kimi nəzarət formalarının təşkili ilə mümkündür. Daxili audit xidmətinin səmərəliliyi aşağıdakı meyarlarla müəyyən edilir: 1) yoxlanılan qurumun strukturunda daxili audit xidmətinin spesifik statusu və bu statusun belə xidmətin obyektivlik qabiliyyətinə təsiri. İdeal şəraitdə daxili audit funksiyası yoxlanılan müəssisənin yüksək rəhbərliyinə hesabat verir və digər idarəetmə hesabatlılığından azaddır. Praktikada daxili nəzarət funksiyası çox vaxt prezidentə, baş direktora və ya maliyyə direktoruna, nadir hallarda isə direktorlar şurasına cavabdehdir; 2) funksiyaların əhatə dairəsi, yəni daxili audit xidməti tərəfindən həyata keçirilən əməllərin xarakteri və həcmi. Yoxlamaların aparılması cədvəlinin tərtib edilməsi, müfəttişlərin tərkibinin müəyyən edilməsi, audit hesabatının, hesabatların, o cümlədən görülmüş işlərə dair hesabatların tərtib edilməsi, metodiki materialların tərtibi, izahat xarakterli seminarların keçirilməsi üçün məsuliyyət daxili nəzarət xidmətinin rəhbərinin üzərinə düşür. Məsuliyyətlərin, statusun, xidmətin strukturunun və digər xüsusiyyətlərin konkret siyahısı təşkilatın daxili audit xidməti haqqında müstəqil hazırlanmış əsasnamə ilə müəyyən edilir; 3) peşəkar səriştə. Daxili auditorlar müvafiq təhsilə, bacarıqlara və təcrübəyə malik olmalıdırlar. Əgər daxili audit xidmətinə çoxsaylı bölmələr daxildirsə, o zaman, bir qayda olaraq, onun tərkibində iqtisadçılar, hüquqşünaslar, mühasiblər, əgər bu, təşkilatın fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən irəli gəlsə - ekspertlər və müxtəlif sahələr üzrə mütəxəssislər: qiymətləndiricilər, mühəndislər, geoloqlar, logistiklər, proqramçılar; 4) lazımı

peşəkar dürüstlük (daxili auditin düzgün planlaşdırılması, monitorinqi və sənədləşdirilməsi, adekvat audit vasitələrinin, iş proqramlarının və iş sənədlərinin mövcudluğu) (Azərbaycan Respublikasının “Mühasibat uçotu haqqında” Qanunu, Bakı, 2004).

Təşkilatda daxili nəzarət formasının seçimi təşkilati strukturun mürəkkəbliyindən, hüquqi formasından, fəaliyyət növləri və həcmindən, fəaliyyətin müxtəlif aspektlərinin əhatə olunmasının məqsədəuyğunluğundan, rəhbərliyin nəzarətə münasibətindən və maliyyə ödəmə qabiliyyətindən asılıdır.

Müasir şəraitdə müəssisə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin, onların prinsipləri üzrə mühasibat uçotunun və maliyyə və audit nəzarətinin oluduqca inkişafı çox vacibdir. Şübhəsiz ki, qurumlarda maliyyə-təsərrüfat işi ilə bağlı əməliyyatların həyata keçirilməsinə müntəzəm və ardıcıl uçot və daxili nəzarətsiz bu funksiyaların idarə edilməsində bəzi problemlər ola bilər. Həmçinin, yüksək sərbəst bazar iqtisadiyyatı şəraitində Qərbi müəssisə və şirkətlərinin 58%-i bütün kapital qoyuluşlarının təxminən 2%-ni iqtisadiyyatın idarə edilməsinə sərf edir.

Audit maliyyə nəzarətinin ən geniş yayılmış və inkişaf etmiş formasıdır. Azərbaycanda audit sisteminin təşkili və tənzimlənməsinin əsasları “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda audit sisteminin formalaşması prosesi ölkənin maliyyə həyatında şəffaflığı təmin edən iqtisadi kursa yönəlmiş mütərəqqi nəzarət orqanının xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Daxili auditorlar həm dövlət, həm də özəl sektorda işləyirlər. Biznes bölməsində daxili auditin tətbiqi nəticəsində idarəetməyə böyük diqqət yetirilməsi; daha yaxşı risk qiymətləndirmə üsulları; pozuntuların azalması; səmərəliliyin artırılması; pulu qənaət etmək; Maliyyə hesabatlarının daimiliyi, düzgünlüyü və aktivlərin təhlükəsizliyi kimi yekunlar.

Bunun fonunda mühasibat uçotuna nəzarət sistemində beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarına dəyişiklik edilməsi və daxili auditin daha da genişləndirilməsi üçün bir sıra islahatların aparılması daha da səmərəli olardı. Təklif olunan tədbirlər kompleksi aşağıdakı kimi izah edilir:

1. Birincisi, mühasibat uçotuna nəzarət sisteminin daha da genişləndirilməsi, habelə daxili audiddən istifadənin artırılması üçün tədbirlər görmək lazımdır.

2. İdarə və təşkilatlarda təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə mühasibat uçotu və daxili audit nəzarəti prosesinin kompleks islahatı. Hazırda idarə və müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə nəzarət və nəzarətin səviyyəsinin xeyli zəifləməsi təsərrüfat subyektlərinin təsərrüfatda ciddi nöqsanlara və nöqsanlara səbəb olur.

Yəni, təsərrüfat nəzarəti sisteminə daha çox diqqət yetirilməli, yoxlamaların, xüsusən də audit nəzarətinin hərtərəfli genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi dövrümüzün aktual problemi kimi qəbul edilməlidir.

3. Qurumlarda daxili auditin təşkili daxili nəzarət sisteminin nəzarət sistemində əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsi üçün çox faydalı olacaqdır.

4. Dövlət maliyyə nəzarəti orqanları orqanlar ilə sıx əlaqə saxlamalı, yuxarı dövlət orqanları tərəfindən aparılan yoxlamaların nəticələrinə baxmalı və konkret tədbirlər görməlidir.

5. Təsərrüfat subyektlərinin daxilolmalarının külli miqdarda çoxalması qurumlarla araşdırılmalı, onun əmələ gəlməsinin səbəbləri tapılmalı və müəssisələrin şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirilməlidir. Hazırda MHBS sisteminin inkişafında beynəlxalq peşəkar və hökumətlərarası təşkilatların rolu və təsiri artır. Onların bir çoxu beynəlxalq qlobal uçot və hesabat sisteminin yaradılması məsələsini qaldırdılar. Bir sözlə, ölkəmizdə reallaşdırılan məsələlər nəzərə alınmaqla, bu problemin həllindən qıraqda qalmaq mümkün deyil.

Bunlarda iştirak dövrümüzün tələbidir. Bu problemlərin həlli asan proses olmasa da, bu prinsiplərin həyata keçirilməsi istiqamətində fəaliyyətin xeyli genişləndirilməsinə ehtiyac var.

2.2. Müəssisə öhdəliklərinin uçotu və daxili nəzarəti

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bazar şəraitinin daim dəyişdiyi bir şəraitdə dövriyyə vəsaitlərinin (bəzən hətta dövriyyədə olmayanların) öz mənbələri hesabına formalaşması, - nizamnamə kapitalının pay gəlirləri, bölüşdürülməmiş mənfəət və maliyyə ehtiyatları lazımsız olur. Buna əsaslanaraq, təşkilatlar təşkilatın müəyyən hüquqi və fiziki şəxslər qarşısında məsuliyyətlərini daşıyan toxumlanmış (cəlb edilmiş) mənbələrdən işlədirlər. Vəsaitlə bank kreditləri, kreditor kimi çıxış edən digər təşkilatlardan alınan kreditlər, kreditorlar və podratçılara kreditor borcları, müvafiq ayırmalar üçün büdcəyə və büdcədən kənar qurumlara, habelə fiziki şəxslərə olan borclar, əsasən, kadrlara kreditor borcları cəlb olunur. Geniş mənada kredit, əmlakın müvəqqəti istifadəsi üçün faizlərin ödənilməsi şərti ilə pul vəsaitlərinin sonradan qaytarılması şərtləri ilə bir təşkilatdan və ya şəxsdən digərinə nağd və ya natura şəklində verildiyi zaman yaranan iqtisadi münasibətlər sistemidir. köçürülmüş əmlak. Bank kreditləri ilə kommertiya kreditlərini fərqləndirir. Bank krediti bank tərəfindən təşkilatlara və fiziki şəxslərə müəyyən müddətə və müəyyən məqsədlər üçün adətən faizlə verilən kreditdir. Müəssisənin bank təşkilatları və digər kredit təşkilatları ilə kredit münasibətləri tərəflərin qarşılıqlı öhdəlik və məsuliyyətlərini müəyyən edən kredit müqavilələri əsasında qurulur. Mülki Məcəlləyə əsasən, 80-ci kredit müqaviləsinə əsasən, bank borc alana müqavilədə müəyyən edilmiş məbləğdə və müddətlərdə vəsait (kredit) verməyi, borcalan isə aldığı məbləği qaytarmağı və faizləri ödəməyi öhdəsinə götürür. O. Kreditləşmə ödəniş, geri ödəmə, təcillik və hədəf dəyər prinsiplərinə əsaslanır. Ödəniş kredit üzrə faizlərin ödənilməsi, onun ödənilməsi və müəyyən müddətə təcili kreditin verilməsi ilə müəyyən edilir, bundan sonra təşkilatlar kredit məbləğini qaytarmağa borcludurlar. Hədəf dəyərinin istifadə olunacağı xüsusi təyinatlı avtomobillər. Müvafiq olaraq, bank kredit müraciəti zamanı müəssisənin biznes planına kredit verilməsini tələb edir. Kredit müqaviləsində alınan kreditin məbləği, bankın vaxtında ödəmək öhdəliyi, ödəmə müddəti və qaydası, kredit faiz dərəcəsi, şirkətin kreditin dəyərini girov öhdəliyi və faiz ödənişi, həcmi və. Hesabat vaxtı. Kredit vermə obyektlərinə görə kredit əməliyyatları aşağıdakılara bölünür: - dövriyyə

vəsaitlərinin formalaşması resurslarının istiqamətini təmin edən əməliyyatlar; - uzunmüddətli aktivlərin formalaşması üçün resursları təmin edən əməliyyatlar; - Mövsümi əməliyyatlar. Zəmanət müddətinə görə fərqləndirilir: qısamüddətli, uzunmüddətli, təxirə salınmış, uzadılmış, müddəti bitmiş. Girovun xarakteri təminatlı və təminatsız kreditləri fərqləndirir. Məqsədinə görə - Xüsusi əməliyyatlar və maliyyə fəaliyyəti üçün kreditlər. Bir ilə qədər olan və aktivlərin formalaşmasına yönəlmiş kreditlər qısamüddətlidir.

Kredit verilməsi, kreditlərin verilməsi və onların ödənilməsi qaydası bankların hökmdarları və kredit müqavilələri ilə tənzimlənir.

Beynəlxalq mühasibat uçotunun qaydalarına görə, bu borcların məbləği seçilmiş amillərdən asılı olaraq müəyyən edilir:

1. Uzunmüddətli borcun məbləği bu borclar müqabilində alınan kapitalın, bazar dəyərinə bərabərdir. Faiz dərəcələrinin bazar dəyərinin borc əməliyyatlarının və hesablaşmaların əsasını təşkil etdiyi güman edilir. Bu dəyərlə siz borc müqabilində alınan kapitalın və ya iş və xidmətlərin bazar dəyərini tarazlaya bilərsiniz.

2. Uzunmüddətli kreditlər üçün daimi faiz ödənişləri bazar dərəcələri əsasında göstərilir.

3. Uzunmüddətli borcun balans dəyəri onun dördü yerdə qalan pul vəsaitlərinin diskontlaşdırılmış dəyərinə bərabərdir. Uzunmüddətli borcun balans dəyərini saymaq məqsədilə istifadə olunan faiz dərəcələri borcun müddəti ərzində dəyişmişdir.

BHMS-ə uyğun olaraq uzunmüddətli borclar (uzunmüddətli kreditlər) şirkətin balansında ayrıca bölmədə əks etdirilir. Bu bölmə ayrıca alt bölmələrə bölünür. Hər bir yarımbölmə konkret müəssisənin uzunmüddətli borcunun strukturunu əks etdirir (Hacıyev R.S., Səbzəliyev S.M. 2013).

Uzunmüddətli borcun yerləşdirilməsi haqqında müqavilədə borclu müəssisənin müflisləşmə riskinin azaldılmasına yönəlmiş məhdudiyətlər də ola bilər. Belə məhdudiyətlərə aşağıdakılar daxildir: səhmdar cəmiyyəti tərəfindən ödənilməli olan dividendlərin yuxarı həddinin müəyyən edilməsi; müəyyən likvidlik və ya gəlirlilik yaradan ödəniş fondunun saxlanması kimi təsnif edilir). Bu şərtlərə əməl edilməməsi borclu təşkilatın borclar üzrə öhdəliklərini yerinə yetirməməsi deməkdir

və kreditor istənilən vaxt borc üzrə məbləğin və faizlərin ödənilməsini tələb etmək hüququna malikdir.

Uzunmüddətli borc öhdəlikləri kapital bazarında müxtəlif yollarla yerləşdirilə bilər. Xarici ölkələrdə geniş yayılmış üsullardan biri anderraytinq adlanır. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, buraxılmış bütün səhmlər bankla şirkət arasında bağlanmış müqavilə əsasında investisiya bankında satılacaq. Bank biznes riskinin hamısını və ya bir hissəsini öz üzərinə götürür və istiqrazları birjada daha yüksək qiymətə satır. Bankın aldığı istiqrazların qiyməti ilə birjada satılan qiymət arasındakı fərq bankın broker əməliyyatlarından əldə etdiyi gəlirdir.

Bəzi hallarda istiqrazlar prospekt sənədindən istifadə etməklə buraxılır. Bu prospektə şirkətin auditedən keçmiş maliyyə hesabatlarının məzmunu, satış şərtləri və şirkətin fəaliyyətinin xarakteri göstərilir. İnvestorları cəlb etmək üçün istiqraz hesabatları sığorta siyahısı ilə birlikdə maliyyə mediasında dərc edilməlidir.

İstiqrazların birbaşa investisiya firmalarına və müxtəlif qurumlara satılması anderraytinqə alternativdir.

Birjada satılan istiqrazlar investorlar arasında alınır və satılır. Bu əməliyyatla onlar müəssisənin mühasibat uçotunda əks etdirilmir. Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin uzunmüddətli borcunun balans dəyəri adətən onun bazar dəyərinə uyğun gəlmir. Uzunmüddətli borcun balans dəyəri istiqrazlarda göstərilən göstəricilər toplusu əsasında qiymətləndirilir. □ Sizə daxildir:

A) istiqrazların nominal dəyəri;

B) istiqrazlar ödənildikdən sonra ödəmə müddəti (bundan sonra borclu istiqrazların nominal dəyərini kreditora ödəməlidir);

c) faiz dərəcələrinin elan edilməsi;

d) faizlərin ödənilmə tarixi;

e) istiqrazların rəsmi buraxılış tarixi.

Uzunmüddətli borcun bazar dəyərini düzgün qiymətləndirmək üçün istiqrazda əks olunmayan və fond bazarında formalaşan bəzi vacib məlumatları bilmək lazımdır. İstiqrazlar bir sıra səbəblərə görə rəsmi tarixdən gec buraxıla bilər. Bu, buraxılmış istiqrazların rəsmi qeydiyyatının gecikdirilməsi ilə bağlıdır. Borcların

bölüşdürülməsindəki çətinliklər və gecikmələr də şirkətdə iqtisadi vəziyyətin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi ilə əlaqələndirilə bilər. Təcrübədə şirkət bazarda faiz ödəməklə istiqrazların satışını bilərəkdən gecikdirib.

Axırncı meyar vacib olmayan, lakin istiqrazların bazar dəyərinə təsir edən ən mühüm amillərdən biridir. İstiqrazlar nominal qiymətlə birjada elan edilən və bazar faiz dərəcələri ilə eyni səviyyədə satılır. Eyni zamanda, ümumi iqtisadi vəziyyətin təsiri altında bazar faiz dərəcəsinin hərəkəti elan edilən məzənnədən kənara çıxmağa səbəb olacaqdır. Eyni zamanda, bütün müəssisələr bəyan edilmiş məzənnəni mümkün qədər bazara yaxınlaşdırmağa çalışırlar. Bazar faiz dərəcələrində və əlaqəli istiqrazların bazar dəyərində dəyişikliklər. Bazar məzənnəsi elan ediləndən yüksəkdirsə, istiqrazların bazar dəyəri onların nominal dəyərindən aşağı düşür. Belə ki, bazar faiz dərəcəsi elan edilən məzənnədən artıq olarsa, istiqrazlar endirimlə satılır.

İstiqrazların endirimlə və ya mükafatla satılması istiqrazların keyfiyyətinin göstəricisi deyil. Sadəcə onların bazar qiymətlərinə uyğunlaşır.

Əslində, istiqraz alarkən sahibi iki növ vəsait alır: a) borcun əsas hissəsi; b) faiz kimi ödənilən məbləğ.

Əgər istiqrazın nominal dəyəri onun dəyərindən çox olarsa, o zaman istiqraz mükafatla və əksinə endirimlə satılır.

Uzunmüddətli borcların yerləşdirilməsini və onlar üzrə faizlərin hesablanmasını qeydiyyatda almaq üçün müəssisələr adətən uzunmüddətli borcların sosial jurnalını və ya istiqraz jurnalını tərtib edirlər. Uzunmüddətli borclar beynəlxalq mühasibat uçotunda cari maya dəyəri ilə əks etdirilir.

Sadə hallarda qeyd olunan faiz dərəcəsi bazar qiymətinə bərabərdir. Belə qərarlarda borclar emitentin (borclunun) və borcalanın (investorun və ya kreditorun) jurnallarında aşağıdakı ardıcılıqla uçota alınır.

Tutaq ki, Elan edilmiş faiz dərəcəsi 10% olub və bazar dəyərinə bərabərdir. Borc 31 dekabr 2006-cı il tarixində ödənilməlidir. Faiz ödənişlərinin tezliyi 1 il (hər il dekabrın 31-i) olmuşdur.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, borcun cari dəyəri əsas borcun və deməli faizin dəyərində bərabərdir. Bu halda faiz dərəcəsi onun nominal dəyərində bərabərdir:

$$600000 \times (PVI, 10\%, 7) + 600000 \times (PVA, 10\%, 7) =$$

$$= 600000 \times 0,513158 + 600000 + 4,868419 = 600000 \text{ manat}$$

Məsələn 1 yanvar 2017-ci il tarixində bu istiqrazların alqı-satqısı zamanı borclu şirkət və investor şirkət aşağıdakı mühasibat yazılışlarını aparmışlar:

<u>Borclu - müəssisə</u>	<u>Müəssisə - investor</u>
Pul vəsaitləri - 600000	İstiqrazlara investisiyalar -
600000	
İstiqrazlar üzrə öhdəliklər - 600000	Pul vəsaitləri – 600000

2017-2021-ci illər ərzində faizlərin hər il ödənilməsi jurnallarda aşağıdakı qaydada həyata keçirilir:

<u>Borclu - müəssisə</u>	<u>Müəssisə - investor</u>
Faizlərin ödənilməsinə	Pul vəsaitləri - 60000
çəkilən xərclər – 60000	Faizlərdən əldə olunan
Pul vəsaitləri – 60000	gəlirlər – 60000

Əsas borcun ödənilməsi belə qeydə alınır:

<u>Borclu - müəssisə</u>	<u>Müəssisə - investor</u>
İstiqrazlar üzrə öhdəliklər - 600000	Pul vəsaitləri - 600000
Pul vəsaitləri - 600000	İstiqrazlara investisiyalar -
600000	

İstiqrazlar geri alındıqdan sonra onların qanuni fəaliyyəti dayandırılır.

Müəssisənin fond bazarında yerləşdirdiyi uzunmüddətli borclar üzrə faiz dərəcələrinin və bazar dərəcələrinin bərabərliyi, yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi, xüsusi hal olsa da, qeyri-adi deyil. Əksər hallarda uzunmüddətli borclar üzrə elan edilmiş və bazar faiz dərəcələri arasında əhəmiyyətli fərqlər var.

Lakin, elan edilmiş məzənnə bazar məzənnəsindən yüksəkdirsə, o zaman istiqraz mükafatla satılır. İlk nümunədən istifadə edək. Lakin bu dəfə bazar faiz dərəcəsi elan ediləndən 10% aşağıdır. Borc yerləşdirərkən göstərici 8% idi:

$$60000 (PVI, 8\%, 7) + 600000 \times 0,10 (PVA, 8\%, 7) =$$

$$= 600000 \times 0,58349 + 60000 \times 5,20637 = 662476 \text{ manat.}$$

Qeyd edək ki, kreditlərin bazar qiymətləri müəyyən edilərkən onlar üzrə faizlər elan olunmuş dərəcələrlə hesablanır. Borc müddəti ərzində çəkilmiş faiz xərclərinin ümumi məbləği müəyyən hesablamalardan istifadə etməklə müəyyən edilir. Borcun bazar dəyəri nominal dəyərdən artıq olduqda, faiz ödənişlərinin ümumi dəyəri mükafatın məbləğinə hesablanan faizlərin nominal məbləğindən az olur. Başqa sözlə, borclu təşkilatın faizlərin ödənilməsi üçün çəkdiyi xərclər ödənilən faizlərin məbləğindən azdır:

-	
Borcların nominal dəyəri.....	300000
Faizlərin ümumi məbləği.....	420000
Borc üzrə mövcud vəsaitlərin ödənilən məbləği.....	1020000
Borcun bazar qiyməti.....	662476
Borcun qüvvədə olduğu müddətdə faizlərin	
Ödənilməsinə çəkilən ümumi xərclər.....	357524

Banklar haqqında əsasnaməyə uyğun olaraq, bank kreditləri üzrə faizlər (113 No-li hesabda uçota alınan əmlakın əldə edilməsinə xərclənənlər istisna olmaqla) məhsulların, işlərin, xidmətlərin maya dəyərində daxil edilir.

Kreditlər bu hesabların kreditinə, kassa hesablarının debetinə yazılır. Kredit ödənildikdə aşağıdakı köçürmə həyata keçirilir:

D-t 501 və 401 hesabları

Kt 223 No "hesablaşma hesabı" olub-olmaması

Kredit üzrə faizlərin hesablanması və ödənilməsinin iki yolu var. Əgər onlar kreditlər üzrə faizləri ödənildikcə əks etdirirlərsə, onda ödənilmiş məbləğ "Xərclərin

kapitallaşdırılması”, 721 “İnzibati xərclər”, 901 “Cari mənfəət vergisi xərcləri” debitor borclarının kreditindən çıxılır.

Əgər kreditlər üzrə faizlər onların yığılması zamanı əks etdirilirsə, o zaman hesablanmış faizlər istehsal və əməliyyat xərclərinin uçotu üçün hesabların debetinə silinir və 501 və 401 Nöli hesabların kreditinə yazılır. Bu halda kreditlərin və faizlərin məbləğləri ayrıca əks etdirilir.

Maddi sərvətlərin əldə edilməsi və ya görülən işlərə və ya göstərilən xidmətlərə görə satıcının krediti üzrə faizlərin ödənilməsi xərcləri satılan malların maya dəyərinə daxil edilir. Müəssisənin bankında pul vəsaitlərinin saxlanmasına hesablanmış faizlər 223 hesabın debeti və 801 hesabın krediti üzrə uçota alınır.

Bank kreditlərinin analitik uçotu onların növlərinə, kreditor banklara və fərdi kreditlərə görə ayrıca təşkil edilir. Vaxtı keçmiş kreditlər ayrıca analitik hesabda uçota alınır. Bu qayda onların formalaşmasına və ödənilməsinə tez nəzarət etməyə imkan verir (Abbasov İ.M. 2013).

III FƏSİL. AĞDAM RAYONUNDA SƏNAYE PARKINDA UÇOT SİYASƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI VƏ DAXİLİ NƏZARƏTİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. Müəssisənin uçot siyasəti və təşkil olunmuş daxili nəzarətinin idarəetmədə yeri və rolu

Müəssisənin uçot siyasəti ilkin icmal, məsrəflərin ölçülməsi, cari qruplaşmalar və təsərrüfat fəaliyyətinin yekun xülasəsi daxil olmaqla, müəssisə tərəfindən qəbul edilmiş uçot metodlarının məcmusudur. Mühasibat uçotu metodları kritik hesab olunur və onların tətbiqi barədə məlumatı olmadan maliyyə hesabatlarının maraqlı istifadəçiləri müəssisənin maliyyə vəziyyətini, pul vəsaitlərinin hərəkətini və ya maliyyə nəticələrini etibarlı şəkildə qiymətləndirə bilməzlər.

Mühasibat uçotu siyasəti aşağıdakıları təmin etməlidir:

- təsərrüfat fəaliyyətinin bütün amillərinin uçotunun tamlığı (tamlıq ehtiyacı);
- iqtisadi fəaliyyət faktlarının vaxtında əks etdirilməsi (zamanın tələbi);
- potensial gəlir və aktivlərdən fərqli olaraq gizli ehtiyatların (ehtiyat tələbi) yaradılmasının qarşısını almaq üçün mühasibat uçotunda məsrəf və öhdəliklərin tanınmasına daha çox meyilli olmaq;
- təsərrüfat fəaliyyəti amillərinin uçot sənədlərində hüquqi formasına görə deyil, faktların və idarəetmə şərtlərinin iqtisadi məzmununa görə əks olunması (məzmunun formadan üstün olması tələbi);
- hər ayın son təqvim günü üçün sintetik uçot hesablarının dövriyyəsi və qalıqları ilə analitik uçot məlumatlarının eyniləşdirilməsi (uyğunluq tələbi);
- Təsərrüfat fəaliyyətinin şərtlərindən və təşkilatın ölçüsündən asılı olaraq rəşional uçot (rəşionallığa ehtiyac).

Müəssisənin uçot siyasətinin formalaşdırılmasında qəbul edilmiş və maliyyə hesabatlarında açıqlanmalı olan uçot metodlarına qeyri-maddi və digər aktivlərin, inventarların köhnəlməsi, malların qiymətləndirilməsi, bitməmiş istehsal və hazır məhsulun satışı, iş, xidmət və digər vasitələr daxildir.

Mühasibat uçotunun konkret məsələləri üzrə uçot siyasəti üzrə təşkilatın maliyyə hesabatlarında açıqlanacaq məlumatların məzmunu və məzmunu mühasibat uçotuna dair müvafiq müddəalarla müəyyən edilir.

Mühüm mühasibat uçotu metodları təşkilatın hesabat ili üzrə maliyyə hesabatlarının tərkib hissəsi olan izahat qeydlərində açıqlanmalıdır. Əvvəlki il üçün illik maliyyə hesabatları hazırlandıqdan sonra uçot siyasətinin açıqlanmasından sonra heç bir dəyişiklik olmadıqda, aralıq maliyyə hesabatlarında müəssisənin uçot siyasəti haqqında məlumat ola bilməz.

Təşkilatın uçot siyasəti baş mühasib tərəfindən tərtib edilir və təşkilatın rəhbəri tərəfindən təsdiq edilir. Eyni zamanda, təsdiqlənir:

- mühasibat uçotunun iş planı;
- ilkin uçot sənədlərinin standart formaları təqdim olunmayan təsərrüfat fəaliyyəti faktlarının rəsmiləşdirilməsi üçün istifadə edilən ilkin uçot sənədlərinin formaları, habelə daxili maliyyə hesabatları üçün sənədlərin formaları;
- təşkilatın aktiv və öhdəliklərinin siyahısı;
- Aktiv və öhdəliklərin qiymətləndirilməsi üsulları;
- sənəd dövriyyəsi qaydaları;
- Təsərrüfat əməliyyatlarına nəzarət qaydaları.

Məsələn, vergi ödəyiciləri vergi məqsədləri üçün xərcləri ya hesablama, ya da nağd pulla tanıyırlar. Uçot siyasətləri mənfəətin vergiyə cəlb edilməsi məqsədi ilə xərclərin tanınması qaydasını müəyyən etməlidir. Vergi ödəyicisi vergi məqsədləri üçün uçot siyasətində gəlirlərin və xərclərin tanınması metodunu təsdiq etmədikdə, ümumi müəyyən edilmiş metod - hesablama metodu tətbiq edilməlidir. Vergi ödəyiciləri tərəfindən qəbul edilən mənfəət və daxilolmaların tanınması üsullarından biri də təşkilatın həm gəlirləri, həm də xərcləri ilə bağlıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün vergi ödəyiciləri nağd pul metodunu tətbiq edə bilməzlər.

Mühasibat uçotu məlumatlarının və maliyyə hesabatlarının etibarlılığını təmin etmək üçün təşkilatlar ən azı üç ildə bir dəfə aktiv və öhdəliklərin inventarizasiyasını aparmalı, bu müddət ərzində onların mövcudluğu, vəziyyəti və qiymətləndirilməsi yoxlanılaraq sənədləşdirilməlidir. Yerləşdiyi yerdən asılı olmayaraq, müəssisənin

aktivləri (əsas vəsaitlər, qeyri-maddi aktivlər, maliyyə qoyuluşları, ehtiyatlar, hazır məhsullar, ehtiyatlar, digər inventar, pul vəsaitləri və digər maliyyə aktivləri) və bütün növ maliyyə öhdəlikləri inventarizasiyaya məruz qalır.

Bundan əlavə, təşkilata aid olmayan, lakin mühasibat uçotunda əks olunan (saxlanılan, icarəyə götürülən, emala qəbul edilən), habelə hər hansı səbəbdən uçota alınmayan inventar və digər növ aktivlərin siyahıya alınması aparılır. ,

Aktivin inventarlaşdırılması onun yerləşdiyi yerə və məzmununa cavabdeh şəxs tərəfindən aparılır.

Məcburi inventarlaşdırma halları istisna olmaqla, inventarlaşdırmanın tezliyi təşkilatın rəhbəri tərəfindən müəyyən edilir.

Tələb olunan siyahı:

- maddi məsul şəxslər dəyişdikdə;
- oğurluq, sui-istifadə və ya zədələnmə halında;
- ekstremal şəraitin yaratdığı təbii fəlakət, yanğın və ya digər fəvqəladə hallar zamanı;
- qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər hallarda.

Əlavə inventar uçotu aparılır, əsassız çatışmazlıqlar cinayətkarlar tərəfindən qeydə alınır.

Mühasibat uçotu siyasəti bir təşkilatda mühasibat uçotunun prinsiplərini müəyyən edən əsas sənəddir. Bir neçə il əvvəl təşkilatlar əsasən aktivlərin və maliyyə əməliyyatlarının uçotunu aparırdılar ki, bu da indi maliyyə uçotu kimi müəyyən edilir. Hal-hazırda əksər şirkətlər idarəetmə uçotunun məqsəd və əhəmiyyətini başa düşürlər, lakin xüsusi idarəetmə uçotu siyasətinin hazırlanmasına ehtiyac var.

Bundan əlavə, onlar idarəetmə uçotu qarşısında qoyulmuş vəzifələri, onun təşkilatda inkişaf səviyyəsini, mövcud və nəzarət sisteminin həyata keçirilməsi üçün planlaşdırılan resurslardan istifadə üçün müvafiq norma və standartların mövcudluğunu nəzərə alırlar.

Maliyyə uçotu tənzimlənir və idarəetmə uçotu tamamilə şirkətlərarası standartlara əsaslanır. Bu fərq mühasibat uçotu və idarəetmə uçotu siyasətinin əhatə

dairəsinə və tələblərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Maliyyə Uçotu Siyasətinin İdarəetmə uçot siyasətinin əsas məqsədi hərtərəflidir.

İdarəetmə uçotu siyasətini hazırlayarkən siz şirkətin idarəetmə uçotu üzrə ekspertlərinin təcrübəsindən, eləcə də beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarında əks olunmuş qabaqcıl beynəlxalq təcrübələrdən istifadə edə bilərsiniz. Qəbul edilmiş uçot siyasəti müvafiq təşkilati və inzibati sənədlərə (sərəncamlara, göstərişlərə) tabedir. və s.). Mühasibat uçotu siyasəti tərtib edilərkən təşkilat tərəfindən seçilmiş idarəetmə uçotu üsulları müvafiq təşkilati-inzibati sənədin təsdiq edildiyi ildən sonrakı ilin yanvar ayının 1-dən tətbiq edilir. Eyni zamanda, onlar yerləşdikləri yerdən asılı olmayaraq, təşkilatın bütün filialları, nümayəndəlikləri və digər bölmələri (o cümlədən ayrıca balansda olanlar) tərəfindən tətbiq edilir.

Ən mühüm fərqləndirici məqamlardan biri də holdinq strukturunda idarəetmə uçotu siyasətinin bütün holdinq üçün eyni olmasıdır. O, holdinqin bütün seqmentləri və fəaliyyət növlərinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla uçotun aparılması qaydasını və prinsiplərini müəyyən edir və holdinqin bütün müəssisələri üçün məcburidir. Mühasibat uçotu siyasəti konkret hüquqi şəxsə yönəldilmişdir. Bütün mövcud fərqləri nəzərə alanda düşünmək olar ki, idarəetmə uçotunu maliyyə uçotu ilə paralel, yəni avtonom şəkildə aparmaq daha asan və iqtisadi cəhətdən daha məqsədəuyğundur. Amma bu variantı seçərkən unutmamaq olmasın ki, onların hər ikisi eyni maliyyə-təsərrüfat əməliyyatları ilə işləyir, sadəcə olaraq, onlara fərqli rakursdan baxırlar. İki uçotun paralel aparılması prosesin mürəkkəbliyini artıracaq (ilkin sənədlərin bir verilənlər bazasından digərinə ötürülməsini texniki cəhətdən təşkil etmək və ya iki dəfə daxil etmək, mütəmadi olaraq üzləşdirmə aparmaq və s. lazımdır). Bacarıqlı yazılmış uçot və idarəetmə uçotu siyasəti mühasibat uçotunu optimal şəkildə təşkil etməyə və şirkətin maddi və əmək ehtiyatlarına qənaət etməyə kömək edəcəkdir (Abbasov İ.M. 2013).

BHMS geniş tətbiqi tendensiyası, qanunvericiliyində dəyişikliklər idarəetmədə dəyişiklikləri qaçılmaz edir, eyni zamanda mühasibat uçotunun və nəzarətin təşkilinin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Audit sisteminin təşkili üzrə elmi əsaslandırılmış tövsiyələrin olmaması məqalənin mövzusunun aktuallığını müəyyən

edən bu məsələnin dərinədən öyrənilməsini tələb edir. Bu baxımdan, daxili nəzarət sisteminin formalaşdırılması üçün təklif olunan təşkilati əsaslar elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir və müasir müəssisənin ehtiyaclarına uyğundur. İstənilən müəssisədə nəzarətin rolu və əhəmiyyəti mühasibat uçotu, idarəetmə, təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlili qədər vacibdir. Təsərrüfat subyektinin normal fəaliyyəti onda düzgün təşkil edilmiş nəzarət olmadıqda tamamilə qeyri-mümkündür, bu nəzarət təkcə səhvləri və ya sui-istifadələri üzə çıxarmaq deyil, həm də həyata keçirilən əməliyyatların məqsədəuyğunluğunu nəzərə almaq məqsədi daşıyır. “Nəzarət istənilən istehsal üsulu üçün təsərrüfat mexanizminin obyektiv zəruri tərkib hissəsidir”. Hal-hazırda getdikcə daha çox müəssisə daxili nəzarətə xüsusi diqqət yetirir, çünki bu, yaxşı işləyən idarəetmə mexanizminin vacib elementidir. Daxili nəzarət sisteminin yoxlanılması məsələsi auditin qaydalarında nəzərdən keçirilmişdir, bununla əlaqədar "auditorlar müştərilərin daxili nəzarəti məsələlərinə daha çox diqqət yetirməyə başlamışlar.

Fransız dilində "nəzarət" nəyisə yoxlamaq deməkdir. Böyük İqtisadi lüğətdə nəzarət “idarə olunan obyektin fəaliyyət prosesinin qəbul edilən idarəetmə qərarlarına uyğunluğunun müşahidəsi və yoxlanılması, idarə olunan obyektə idarəetmə təsirlərinin nəticələrinin müəyyən edilməsi sistemi” kimi müəyyən edilir. Nəzarət növləri arasında daxili nəzarət xüsusi yer tutur. Daxili nəzarət müəssisənin idarəetmə funksiyalarına, təşkilati fəaliyyətinə dərinədən nüfuz edir, idarəetmə fəaliyyətinin keyfiyyəti haqqında məlumat verir, rəhbərliyə yoxlanılan obyektlər haqqında maliyyə proqnozları təqdim edir.

Daxili nəzarət sistemi tədqiqatçılar və praktiklər tərəfindən fərqli şəkildə müəyyən edilmişdir. Bu sistem müəssisə rəhbərliyi tərəfindən təşkil edilən işçilər tərəfindən təsərrüfat əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi zamanı öz vəzifələrini ən səmərəli şəkildə həll etmək məqsədi ilə müəssisədə edilən tədbirlər sistemidir.

Həmin proses bu əməliyyatların qanuniliyini və müəssisə üçün iqtisadi məqsədəuyğunluğunu müəyyən edir. Xarici alimlərin fikrincə, daxili nəzarət “digər nəzarət növlərinin adekvatlığını və effektivliyini yoxlamaq və qiymətləndirmək yolu ilə həyata keçirilən nəzarətdir”. A. K. Makalskaya hesab edir ki, “daxili nəzarət

sisteminə düzgün mühasibat uçotu sistemi, nəzarət mühiti və ayrıca nəzarətlər daxildir. Daxili nəzarət xidmətlərinin işi ayrı-ayrı nəzarət vasitələrinə aid edilə bilər”. Daxili nəzarəti “işin səmərəli aparılması, aktivlərin qorunması, səhvlərin qarşısının alınması, mühasibat yazılışlarının düzgünlüyü və maliyyə məlumatlarının vaxtında təqdim edilməsi məqsədi ilə nəzarət prosedurları, təşkilat planı və obyektin idarə edilməsi metodları” sistemi kimi müəyyən edir (Abbasov İ.M. 2013).

V.V.Burtsev daxili nəzarəti iki mövqedən nəzərdən keçirir: “Daxili nəzarət anlayışı geniş mənada bir sıra elementlərdən ibarət sistem (təşkilatın idarəetmə sisteminə daxil olan) kimi şərh edilə bilər. Kifayət qədər dar mənada daxili nəzarət idarəetmə prosesinin mərhələlərindən biridir. Daxili nəzarət təsərrüfat subyektinin təmin etdiyi kifayət qədər inamı əldə etməyə yönəlmiş bir prosesdir: a) fəaliyyətinin səmərəliliyi, o cümlədən maliyyə və əməliyyat göstəricilərinə nail olmaq; , aktivlərin təhlükəsizliyi; b) mühasibat (maliyyə) və digər hesabatların etibarlılığı və vaxtında edilməsi; c) təsərrüfat həyatı və mühasibat uçotu ilə bağlı faktların törədilməsi də daxil olmaqla, qüvvədə olan qanunvericiliyə riayət edilməsi. A. M. Boqomolov və N. A. Qoloşçapov qeyd edirlər: “İqtisadidaxili nəzarət təkcə mühasibat uçotunu deyil, struktur bölmələrinin və bütövlükdə müəssisənin bütün maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini əhatə edir”. Biz bu nöqtəyi-nəzərdən çıxış edirik.

Daxili nəzarətin obyektləri əmlak, istehsalla bağlı öhdəliklər, iqtisadi münasibətlərdir, yəni təsərrüfat subyektinin fəaliyyətindən irəli gələn səbəb-nəticə əlaqələri kompleksidir. Müəlliflər daxili nəzarət subyektləri kimi “müəyyən edilmiş səlahiyyətlər daxilində müəssisə və birliklərin mühasibat, maliyyə, digər funksional xidmətlərini” və ya “təşkilatın işçisi və ya iştirakçısı (sahibkarı) müəyyən edilmiş səlahiyyətləri yerinə yetirərkən nəzarət hərəkətlərini həyata keçirən işçini və ya təşkilatın iştirakçısını (sahibini) fərqləndirirlər. ona həvalə edilmiş vəzifələr və ya yalnız müvafiq hüquq əsasında” (Məftun A. 2002).

Ağdam rayonunda sənaye parkında müəssisədə daxili nəzarətin təşkilinin məqsədləri bunlardır: effektiv qərar qəbul etmək bacarığını əldə etmək üçün idarəetmə sisteminin informasiya təminatı; təşkilatın səmərəli fəaliyyətinin, çoxşaxəli rəqabət şəraitində sabitliyinin və maksimum inkişafının təmin edilməsi;

müəssisənin hər bir işçisinin idarəetmə siyasətinə əməl edilməsinin həyata keçirilməsi; müəssisənin əmlakının mühafizəsinin və onun resurslarından və potensialından səmərəli istifadənin təmin edilməsi; müəssisənin daxili və xarici mühitdəki dəyişikliklərə vaxtında uyğunlaşması. Müəssisədə idarəetmə prosesinin səmərəliliyini artırmaq üçün onun hər bir mərhələsində nəzarət prosedurlarını tətbiq etmək lazımdır. Planlaşdırma mərhələsində aşağıdakı nəzarət funksiyaları həyata keçirilir: planlaşdırma qərarlarının mümkün variantlarının rasionallığının qiymətləndirilməsi; planlaşdırılan qərarların qəbul edilmiş təlimat və hədəflərə, habelə ümumi strategiyaya uyğunluğu. İdarəetmə qərarlarının icrasının təşkili və tənzimlənməsi mərhələlərində zəruri nəticələrə nail olmaq üçün nəzərdə tutulan qərarların icrasının düzgünlüyünə nəzarət etmək lazımdır. Mühəsibat uçotu mərhələsində nəzarət təmin edilməlidir: əmlakın mövcudluğuna və hərəkətinə; təsdiq edilmiş normalara, standartlara və smetalara uyğun olaraq istehsal ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi; verilmiş və alınmış öhdəliklərin vəziyyəti; təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətinin məqsədəuyğunluğu və qanunauyğunluğu və s. (Audit, dərs vəsaiti, Bakı, 2011).

Təhlil mərhələsində idarəetmə qərarlarının icrasının nəticələri haqqında məlumat onun müxtəlif komponentlərə parçalanması və bir-biri ilə əlaqəsi əsasında qiymətləndirilir. Beləliklə, təşkilatın daxili nəzarəti aşağıdakılardır: • idarəetmə prosesinin hər bir mərhələsinin tərkib elementi; • bütün digər mərhələlərdə idarəetmə prosesinin gedişatının keyfiyyəti ilə bağlı informasiya şəffaflığını təmin edən “təcrid olunmuş” mərhələ. Daxili nəzarətə biznesin idarə edilməsinin xarakteri ilə müəyyən edilən və müəssisənin mexanizmi ilə vahid bütövlükdə birləşdirilən müəyyən elementlər toplusu daxildir. Xarici müəlliflər daxili nəzarətin strukturunda üç tərkib elementi fərqləndirirlər: nəzarət mühiti; şirkətin mühəsibat uçotu sistemi; nəzarət prosedurları.

Dünya iqtisadi praktikasında belə bir aksioma var: “Daxili nəzarət təşkilatın bütün səviyyələrində olmalıdır, çünki nəzarət üçün aşağıya doğru məsuliyyəti həvalə etmək mümkün deyil”.

Bu daxili nəzarətin digər nəzarət növləri arasında əsas fərkdir. Bildirmək lazımdır ki, hazırda əksər təşkilatlarda səmərəli fəaliyyət göstərən daxili nəzarət sisteminin yaradılması problemi bütün aktuallığına baxmayaraq, öz həllini tapmır. Tədqiqatların nəticələri göstərir ki, daxili nəzarət sisteminin təşkilində nöqsanlara yol verən müəssisələr ciddi maliyyə itkiləri ilə üzləşirlər, daxili nəzarətə ciddi fikir verən müəssisələr isə istehsal, təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətində ən yaxşı nəticələrə malikdirlər. Bir çox təşkilat rəhbərləri yaxşı yağlanmış daxili nəzarət sistemində ehtiyac olduğunu başa düşməyə başlayırlar (qismən səbəb "Mühasibat uçotu haqqında" Qanunun tələbləridir). Daxili nəzarət müəyyən koordinasiya tələb edən mürəkkəb bir fəaliyyətdir. Nəzarət obyektlərinin və subyektlərinin müxtəlifliyi, onların funksional fərqləri nəzarət fəaliyyətinin universal strukturunun və təşkilinin axtarışının zəruriliyini əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Hazırda iqtisadi ədəbiyyatda, məsələn, mühasibat uçotu formaları ilə müqayisədə daxili nəzarət forması anlayışının ümumi qəbul edilmiş tərifini və onun formalarının ümumi qəbul edilmiş təsnifatı yoxdur. Bəzi müəlliflərin fikrincə, daxili nəzarət iki təşkilati formada edilə bilər.

Ağdam rayonunda sənaye parkında daxili nəzarətin təşkilinin belə formasına misal ola bilər: mühasibat uçotu işləri ilə paralel həyata keçirilən və onunla üzvi şəkildə əlaqəli uçot əməliyyatlarının aparılması zamanı nəzarət; istehsal sahələrində özünə nəzarət; funksional şöbələrdə nəzarət; idarəetmə qərarlarının icrasına nəzarət.

2) Xüsusi hazırlanmış idarəetmə aparatı tərəfindən həyata keçirilən nəzarət. Ağdam rayonunda sənaye parkında daxili nəzarətin təşkilinin bu formasına misal olaraq: xüsusi yaradılmış metodiki nəzarət mərkəzləri tərəfindən həyata keçirilən uçot sənədlərinə nəzarət; müəssisədə xüsusi yaradılmış nəzarət və audit aparatı tərəfindən daxili auditin aparılması. V.V.Burtsevin fikrincə, daxili nəzarətin belə formalarını aşağıdakı kimi ayırmaq lazımdır: audit və daxili nəzarətin struktur-funksional forması. Daxili nəzarət formasının seçimi idarəetmə strukturunun mürəkkəbliyindən, təşkilati-hüquqi formasından, fəaliyyət növləri və həcmindən, fəaliyyətin müxtəlif aspektlərinin əhatə olunmasının məqsədə uyğunluğundan, müəssisə rəhbərliyinin nəzarətə münasibətindən asılıdır

(<https://www.economy.gov.az/article/prezident-i-lham-eliyev-agdam-senaye-parkinin-temelqoyma-merasiminde-ishtirak-edib/31690>).

Daxili nəzarətin daxili audit formasında təşkili iri (holding assosiasiyaları və ya transmilli korporasiyalar) və bəzi orta təşkilatlara, əsasən, aşağıdakı xüsusiyyətlərə xasdır: 1. xarici kapitalın olması; 2. mürəkkəb təşkilati struktur; 3. çoxlu sayda filiallar, törəmə şirkətlər; 4. müxtəlif fəaliyyətlər; 5. idarəetmə orqanlarının bütün idarəetmə səviyyələrində menecerlərin hərəkətlərinə kifayət qədər obyektiv və müstəqil qiymət almaq istəyi. Bir çox təşkilatlarda daxili audit şöbəsi (sektor, büro, qrup və s.) və təftiş komissiyası (müfəttiş) yoxdur. Bu halda daxili nəzarətin həyata keçirilməsi üçün təşkilatın daxili nəzarətinin struktur və funksional formasından istifadə etmək məqsədəuyğundur. Hər hansı bir menecerin rəsmi vəzifələrinə daxil olan nəzarətin həyata keçirilməsi hər hansı məsul şəxsin funksiyalarına daxil edilməlidir. "Mühasibat uçotu haqqında" qanunun tələblərinə cavab verən bu forma bütün təşkilatlar tərəfindən istifadə edilməlidir. Bizə elə gəlir ki, kifayət qədər effektiv daxili nəzarət sistemi yaratmaq son dərəcə çətindir. Bu, ilk növbədə, təşkilati çətinliklərlə bağlıdır; ikincisi, ən azı fəaliyyəti yoxlanılan şəxslərin ixtisas səviyyəsindən aşağı olmayan ixtisasa malik olmalı olan daxili nəzarət sisteminin əməkdaşlarına yüksək peşəkarlıq tələbləri ilə. Bir çox ekspertlərin fikrincə, bölmə işçilərinin bu prosesə cəlb edilməsi yoxlamaların müstəqilliyinə xələl gətirir və onların keyfiyyətini aşağı salır... Daxili audit xidmətinin yaradılması ilə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin rəhbərləri görəcəklər ki, idarədə çalışan işçilərin əməyinin ödənilməsi ilə bağlı ümumi xərclər onların əməyinin iqtisadi səmərəsini üstələyəcək. Nəzərə almaq lazımdır ki, böyük məlumat potensialı və təşkilatın işindəki bütün incəliklər haqqında biliklər şöbə müdirlərini müsbət mənada fərqləndirir, onlara təşkilatın işlərini daha dəqiqliklə idarə etməyə imkan verir. Fikrimizcə, kənar maliyyə auditi aparılarkən məcburi olan müstəqillik prinsipi daxili nəzarətə münasibətdə şərti olur. Məna xüsusiyyətlərinə görə olduqca oxşar olan "müstəqillik" və "obyektivlik" anlayışları bir-birindən fərqlənir ki, birincisi təşkilati kontekstdə, ikincisi isə müfəttişin peşəkar keyfiyyəti kimi müəyyən edilir.

Odur ki, tam müstəqilliyə nail olmaq mümkün deyilsə, lakin obyektivlik prinsipinə tabe olarsa, daxili auditin keyfiyyətinə heç bir ziyan dəyməyəcək. Daxili nəzarət sisteminin müxtəlif struktur bölmələrinin rəhbərlərinin cəlb edilməsi ilə səmərəli həyata keçirilməsi üçün daha geniş imkanlar vardır, çünki: - birincisi, onlar təşkilatın məqsədlərinə və fəaliyyətinə nail olmaqda daha çox maraqlıdırlar; - ikincisi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, onların istehsalın və məhsulların satışının təşkili ilə bağlı konkret məsələlərin dərinləşməsinə ehtiyac yoxdur - onlar peşəkarcasına xəbərdardırlar. Beləliklə, nəzarət prosedurlarını müstəqil həyata keçirərkən, bir təşkilat bu işlə bağlı bütün problemləri tez və səmərəli şəkildə həll edə bilər. Təbii ki, bu da bir həqiqətdir ki, qurumun şöbələrində çalışan işçilər onun daxili mühitinə uyğunlaşırlar, bu da bəzi əhəmiyyətli çatışmazlıqlara əhəmiyyət vermədiyi üçün mənfi məqamdır. Birgə satınalma probleminin münasib qiymətə yüksək keyfiyyətli həllini təmin etməyə imkan verir.

Sxem 1: Birgə mənbədən istifadənin üstünlüklərinə daxildir

1. müxtəlif sahələr üzrə ekspertlərin xidmətlərindən istifadə etmək imkanı;
2. yüksək peşəkar kadrlara çıxış imkanı;
3. audit resurslarının cəlb edilməsində çeviklik (məsələn, yeni sistemin tətbiqi zamanı və ya plandankənar auditin aparılması zərurəti yarandıqda, təşkilatın resurslarını başqa layihələrdən yayındırmağa ehtiyac olmayacaq);
4. qabaqcıl yoxlama texnologiyaları və metodologiyalarına çıxış.

Mövzu: <https://www.economy.gov.az/article /prezident-i-lham -Əliyev-Ağadam-Seney-Parkinin - torpağa ibadət mərasimində iştirak etdi / 31690>

Yuxarıdakıları ümumiləşdirərək, kiçik müəssisələr üçün daxili nəzarət sisteminin təşkili prosesinin əsas mərhələlərini qeyd edək (böyük şirkətlər nəzərə alınmır, çünki onlarda adətən daxili nəzarət şöbəsi və ya audit şöbəsi var): 1. təşkili forması. 2. Daxili nəzarət funksiyalarının həvalə ediləcəyi vəzifəli şəxslərin dairəsinin müəyyən edilməsi, habelə ixtisaslaşmış təşkilatlardan məsləhətçilərin cəlb edilməsi. 3. Daxili nəzarət sisteminin təşkilinə dair əsasnamənin (sərəncamın, sərəncamın) hazırlanması. 4. Daxili nəzarət funksiyaları ilə müvafiq vəzifə təlimatlarının hazırlanması və ya əlavə edilməsi. 5. Daxili nəzarətin nəticələrinin sənədləşdirilməsi üçün formaların hazırlanması. 6. Zəruri və mümkün olduqda,

məşq cədvəlinin hazırlanması. 7. Müəyyən edilmiş hesabat dövründə daxili nəzarət funksiyalarının həyata keçirilməsi (zənnimizcə, optimal dövrlər 6 ay və təqvim ili olacaqdır). 8. Daxili nəzarətin nəticələrinin müəssisə rəhbəri və mülkiyyətçilərlə müzakirəsi. 9. Daxili nəzarət sisteminin prosesinin əlverişliliyinin monitorinqi.

3.2. Ağdam rayonunun Sənaye parkında maliyyə hesabatlarının tərtibi, təqdim edilməsinin xüsusiyyətləri və onların təkmilləşdirilməsi məsələləri

Azərbaycan Respublikasının azad zonalarının ölkə iqtisadiyyatına sürətli inteqrasiyası, davamlı inkişafı, eləcə də layiqli həyat şəraitinin əldə edilməsi sayəsində genişmiqyaslı tikinti-bərpa işləri həyata keçirilir.

Bu ərazilərdə quruculuq və abadlıq işlərinin düzgün aparılması, rəqabətqabiliyyətli stimulların tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir və səmərəli istehsal, ticarət və xidmət infrastrukturunu, yeni texnologiyalara sərmayə qoyuluşu, istehsal potensialının reallaşdırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılması, sosial-iqtisadi inkişafın perspektiv istiqamətlərinə uyğun olaraq rayon iqtisadiyyatının inkişafı üçün zəruri stimulların inkişafı və təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Müəyyən edilib ki, Ağdam Sənaye Parkında sənayedə rəqabətqabiliyyətli məhsulların müasir texnologiyalardan, eləcə də xidmətlərdən istifadə etməklə istehsalı, emalı (ələ keçirilməsi) və satışı üçün zəruri infrastruktur və idarəetmə strukturları mövcuddur.

Ağdam Sənaye Parkının təşkili, idarə edilməsi və inkişafı ilə bağlı fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi yanında İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyi (bundan sonra - Agentlik) həyata keçirir. Ağdam Sənaye Parkının fəaliyyətini təşkil etmək və onun ərazisində infrastruktur yaratmaq üçün Ağdam Sənaye Parkı Dövləti 2021 - Azad Zonaların yenidən qurulması Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinə tikinti və bərpa işlərinin aparılması üçün büdcədən ilkin olaraq 500,0 (beş yüz) min manat ayrılıb.

Müvafiq dövlət orqanları (qurumları) Ağdam Sənaye Parkının fəaliyyətini, o cümlədən ərazisinin minalardan, partlayıcı olmayan silahlardan, partlayıcı

qurğulardan və digər partlayıcı obyektlərdən, habelə bu Qanunun 5.1-ci bəndində nəzərdə tutulmuş əsas obyektlərdən boşaldılmasını təmin etməlidirlər.

Sənaye parkı qida sənayesi, kiçik və xidmət müəssisələri, iri sənaye müəssisələri, sosial və texnoloji sektorlar, yük avtomobil parkları və tikinti materiallarının satışı sahələrinə bölünəcək. İnşaat materialları, kənd təsərrüfatı məhsulları, tərəvəz və meyvə konservləri, ət və süd məhsulları, şərab, qida, gübrə və emal müəssisələrinin, habelə ofis otaqlarının və soyuducuların yaradılması nəzərdə tutulur.

Bildirilib ki, azad ərazilərin müqayisəli üstünlüyü əsasında 4 rayon mərkəzi yaradılacaq. Ağdamda sənaye mərkəzi, Cəbrayılda logistika və ticarət mərkəzi, Şuşada mədəniyyət və turizm mərkəzi, Kəlbəzarda istehsal və turizm mərkəzi yaradılacaq. Ağdamda yerləşən sənaye mərkəzində ilkin müraciətlər əsasında kiçik istehsal və xidmət müəssisəsi, iri sənaye və qida müəssisəsi fəaliyyət göstərəcək. Təxminən 11 milyon manat investisiya yatırılacaq, 331 iş yeri açılacaqdır. Ağdamın strateji coğrafi mövqeyi, digər rayonlarla əlaqələri, insan resurslarına çıxış imkanları və infrastruktur imkanları rayonun gələcəkdə Qarabağın sənaye mərkəzinə çevrilmə potensialını genişləndirir (<https://www.economy.gov.az/article/prezident-i-lham.-Əliyev-Ağdam-Sən-Parkın-ibadətində-iştirak-etdi> - Torpaq / 31690).

Dövlət başçısı Ağdam Sənaye Parkının təməlini qoyub.

Hazırda ölkəmizdə müəssisə və təşkilatların maliyyə hesabatlarının strukturu “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tələbləri əsasında formalaşdırılır. Qanun Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatları iki qrupa ayırır və maliyyə hesabatlarını tərtib edir:

1. Kommersiya təşkilatları; 2. Qeyri-kommersiya təşkilatları. Kommersiya təşkilatları da öz növbəsində üç qrupa bölünür. Birinciyə ictimai təşkilatlar, ikinciyə kiçik sahibkarlıq subyektləri, üçüncüyə isə qanunda və onun müddəalarında “ictimai təşkilatlardan və kiçik müəssisələrdən başqa kommersiya təşkilatları” kimi istinad edilən digər kommersiya təşkilatları daxildir.

Biz onları “adi kommersiya təşkilatları” adlandırmağı məqsədəuyğun hesab edirik. Qanunvericiliyə görə “qeyri-kommersiya təşkilatları” dedikdə büdcə

təşkilatları, bələdiyyələr, xarici dövlət büdcəsi fondları, təşkilatlar başa düşülür. O, ayrı-ayrı maddələrlə tənzimlənir: • Maddə 8. Dövlət orqanlarının maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsi • Maddə 9. Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsi • Maddə 10. Dövlət orqanları və kiçik sahibkarlıq subyektləri istisna olmaqla, kommertiya təşkilatlarının maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsi. Maddə 13. Qeyri-kommertiya təşkilatlarının maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsi Bu standartların tələblərinə uyğun olaraq müəssisələrin müəssisə və təşkilatlarının maliyyə hesabatlarının müxtəlif standartlara uyğun tərtib edilməsi. Qanunvericilik maddələri:; Kiçik biznesin maliyyə hesabatları üstünlüklərindən asılı olaraq iki şəkildə hazırlana bilər:

1) sadələşdirilmiş uçot qaydalarına uyğun olaraq;

2) Kommertiya təşkilatlarının milli mühasibat uçotu standartlarına uyğun olaraq.

Ümumi kommertiya təşkilatları istisna olmaqla, digər kommertiya təşkilatlarının, yəni dövlət müəssisələrinin və kiçik müəssisələrin mühasibat uçotu onların seçiminə uyğun olaraq iki yolla hazırlana bilər:

1) müəssisənin milli mühasibat uçotu standartlarına uyğun olaraq;

2) Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarına uyğun olaraq.

Maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsi qaydalarına görə, qeyri-kommertiya təşkilatları iki qrupa bölünür:

1) Büdcə təşkilatları, bələdiyyələr, büdcədən kənar dövlət fondları büdcə təşkilatları üçün milli mühasibat uçotu standartlarına uyğun olaraq maliyyə hesabatlarını tərtib edir;

2) Qeyri-hökumət təşkilatları.

2. Mənfəət və zərər haqqında hesabat;

3. Kapital dəyişikliklərinin təfərrüatları;

4. Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat;

5. Uçot Siyasəti və İzahlı Qeyd.

“Kommertiya təşkilatlarının illik maliyyə hesabatlarının və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsi, hesabat dövrü və dərc

edilməsi Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 27 may 2010-cu il tarixdə 97 nömrəli qərar qəbul etmişdir. Bu qərar bir daha maliyyə hesabatlarının yuxarıdakı məzmununu əks etdirir. Kommersiya təşkilatları üçün MMUS yalnız kommersiya qurumlarının maliyyə hesabatlarına şamil edilir. Bir qayda olaraq, maliyyə hesabatlarının hər bir komponenti aydın şəkildə müəyyən edilməlidir.

3.3. Qarabağ iqtisadi rayonunda fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrində daxili nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Kommersiya qurumları üçün MMUS yalnız kommersiya qurumlarının maliyyə hesabatlarına şamil edilir.

Qarabağ sənayedə iqtisadi fəaliyyət sahəsində daxili nəzarət sisteminin idarə edilməsinə nəzarəti həyata keçirir.

Müasir qloballaşan dünyada sənət biznesin ölçüsü və mürəkkəbliyi əsasında yaradılır. Müvafiq daxili nəzarət sistemi olmadan müasir biznesi düzgün idarə etmək olmur.

Daxili nəzarət sistemində saxtakarlıq və səhvlər riskini azaltmaq, müəssisənin real miqyasını saxlamaq üçün müəssisənin fəaliyyətini, fəaliyyətini və aktivlərini idarə etmək, nəzarət etmək və idarə etməkdir.

Auditor və ya müəssisənin daxili nəzarət sistemi hərtərəfli yoxlama aparmazdan əvvəl müəssisə rəhbərliyinin fəaliyyətini nəzərdən keçirməlidir. Bu təhlil əsasında auditor prosedurların və nəzarət vasitələrinin etibarlılığını seçim edə bilər. Bu da öz növbəsində auditlərin xarakterini, müddətini və həcmi seçir. Auditorun daxili nəzarət sistemindən düzgün ç üçün seçim üsullarından istifadə edə bilərsiniz. Daxili nəzarət sistemində malik olan auditor təşkilatın idarəetmə fəaliyyətini yoxlamalıdır.

Daxili nəzarət müfəttişlər, rəhbərlik və digər işçilər tərəfindən həyata keçirilən prosesdir. Bu proses aşağıdakı əlavələrə uyğun olaraq dırnaq üçün möhkəm zəmanət verir.

- işin səmərəliliyi;

- maliyyə hesabatının etibarlılığı;
- Seçilmiş qaydalara uyğunluq.

1. Əməliyyat səmərəliliyi və səmərəliliyi.

Əməliyyatın səmərəliliyi auditorun təşkilatın texniki vəziyyətini nəzərə almaqla maliyyə hesabatlarını nə qədər dəqiq və ətraflı təqdim etməsindən asılıdır.

Səmərəlilik aşağıdakı yollarla əldə edilir:

- idarəetmə siyasətinə uyğunluq;
- aktivlərin və qeydiyyat sənədlərinin mühafizəsi.

Məsələn: Şirkət aşağıdakı siyasətə malikdir.

a) şəxsi heyətin olması ilə əlaqədar

Cədvəl 3: Əməliyyatın səmərəliliyi

Nəzarət	Maliyyə hesabatlarına olan təsir
Ofis binasına daxil olarkən və çıxarkən hər bir işçidən öz ID kartını istifadə etmək tələb olunur.	Əmək haqqı üzrə hesabatlar müvafiq qaydalara uyğun aparıldıqda işçinin əmək haqqı ilə əlaqəli maliyyə hesabatı düzgün olacaqdır.
İşlə əlaqədar çölə çıxan işçilər tabe olduqları şəxs tərəfindən təsdiqlənən çıxış icazə sənədindən istifadə etməlidirlər	

Mənbə: Kazımov R.N., Müslümov S.Y. 2012: s.97-98

Cədvəl 4: Mal-material ehtiyatının saxlanması ilə bağlı

Nəzarət	Maliyyə hesabatlarına olan təsir
Mal-material ehtiyatı anbarda saxlanılır	Nəzarət fəaliyyətləri mal-material ehtiyatlarının müvafiq şəkildə qorunmasına zəmanət verir. Belə ki, mal-material ehtiyatının maliyyə hesabatlarında göstərilən qiyməti dəqiq və etibarlı olmalıdır.
Anbar qapıları açar və kilidlə bağlanır	
Hər hansı bir kənar şəxsin anbara daxil olmasına icazə verilmir.	
Ancaq anbarda işləyən şəxslər anbara daxil ola bilər	
Rəhbərlik mal-material ehtiyatını illik (zəruri olduqda aylıq, rüblük) fiziki yoxlamadan keçirir.	
Mal-material ehtiyatı həm də təbii fəlakət, oğurluq və üsyan hallarına qarşı sığortalanır.	

Mənbə: Kazımov R.N., Müslümov S.Y. 2012: s.102

Cədvəl 5: Maliyyə hesabatlarında etibarlılıq

Nəzarət	Maliyyə hesabatlarına olan təsir
Sənaye müəssisələrinin qəbul olunan mallar alışı sifarişlərinə uyğun olmalıdır.	Qəbzlər və alış-satışla bağlı məlumatlar dolğun və düzgün olduqda sol tərəfdə qeyd olunan bütün nəzarətlər alış-satış və mal- material ehtiyatı ilə bağlı maliyyə hesabatlarının etibarlı olmasına dair zəmanət verəcəkdir.
Qəbul olunan mallar qəbul barədə hesabatda göstərilməlidir.	
Qəbul olunan mallar keyfiyyətə nəzarət şöbəsi tərəfindən yoxlanılmalıdır	
Ancaq yoxlanılan materiallar istehsalatda istifadə olunacaqdır.	
Alınan malların çeşli alışı sifarişləri ilə qəbul hesabatları müqayisə olunduqdan sonra hazırlanır.	

Mənbə: Hacıyev R.S., Səbzəliyev S.M. 2013: s.76-77

1. Müvafiq qaydalara və qanunlara riayət etmək

- Daxili nəzarət qanun və qaydalara əməl olunmasını təmin edir. Bəzi hallarda qanunlara və qaydalara uyğunsuzluğu aşkar etmək səbəbilə nəzarət sistemləri maliyyə hesabatlarını müəyyənləşdirir və onlara təsir göstərir.

- Təkcə daxili nəzarət deyil, həm də keyfiyyətə nəzarət, büdcəyə nəzarət (məsuliyyət, bütün obyektlər, onların büdcəyə uyğunluğunun yoxlanılması), kəmiyyət nəzarəti (məhsulun faktiki məhsulu / gözlənilən məhsulu üzərində), daxili yoxlamalar (dövri yoxlamalar)) digər nəzərə almaq üçün rəsmi) və s. əməliyyat nəzarəti də daxildir.

- Bu şöbə daxili nəzarət qaydasında məlumat sənədlərinin etibarlılığına dair məlumatlara malikdir, yəni. müəssisədə təsərrüfat əməliyyatlarının aparılması və müəssisənin bütün hissələrinə və qanunvericiliyə riayət edilməsinə dair.

- Daxili audit nəzarəti daxildir:

- Saxtakarlığın, səhvlərin, itkilərin və səmərəsizliyin aradan qaldırılması

- Daxili nəzarətin itirilməsi, saxtakarlıq, şəxsi heyətin səhlənkarlığı və fəvqəladə hallar kimi yanğınlar, zəlzələlər.

- Auditor maliyyə hesabatlarında müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında düzgün və etibarlı məlumatların olub-olmadığını göstərməlidir. Müəssisənin daxili

nəzarət sistemi auditor tərəfindən yaxşı maliyyə hesabatlarının etibarlılığına və etibarlılığına əsaslanı bilər.

- Qaydaların qərarını aydınlaşdıran bütün qeydlərin, məlumatların və hesabatların maksimum dəqiqliyi.

- Bütün işçilər fabrik binasına girərkən və çıxarkən şəxsiyyət vəsiqələrini göstərməlidirlər. Bu sistem onun idarəetmə sistemi kimi işlədiyini yoxlayır Aylıq hesabat sistemdən götürülür və işçilərin davamiyyəti bu əmək haqqı hesabatında qeyd olunur. Əmək haqqı hesabatı biznes bölməsinin rəhbərliyi tərəfindən hazırlanır.

Əmək haqqı hesabatı əlavə hesabat və əsas faylda dəyişikliklərə icazə verən sənədlərlə birlikdə mühasibatlıq şöbəsi tərəfindən yoxlanılır. Bu sistem əmək haqqı qeydlərinin və hesabatların dəqiq və işçi siyasətlərinə uyğun olmasını təmin edir. Bu da öz həmçinin maliyyə hesabatlarında auditorların əmək haqqı məlumatlarının düzgünlüyünü təmin edir (Hacıyev R.S., Səbzəliyev S.M. 2013: s.76-77).

- Auditorlara etibarlılığı müəyyən etmək imkanı vermək üçün xüsusi sistemdən istifadə edilməlidir. Bu, auditorlara maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü, tamlığını və etibarlılığını təmin etməyə kömək edəcəkdir.

- Təşkilatda audit apararkən auditorlar satış, kassa əməliyyatları, bank, istehsal, keyfiyyətə nəzarət, planlaşdırma və s. idarə etmək, fəaliyyətə daxili nəzarəti qiymətləndirmək. Auditor müəssisənin daxili nəzarət sistemini yoxladıqdan sonra maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünə və tamlığına dair rəy verə bilər.

- Müvafiq tədbirlər görülməsi üçün daxili nəzarət çatışmazlıqlarınız barədə rəhbərliyə məlumat verin.

Daxili nəzarət üsullarının öyrənilməsi auditora auditi düzgün planlaşdırmağa və həyata keçiriləcək auditin xarakterini, müddətini və həcmi müəyyən etməyə imkan verir.

Auditorlar müəssisənin maliyyə hesabatlarına təsir edəcək nəzarət vasitələri ilə daha çox maraqlanmalıdırlar.

Lakin bu, maliyyə hesabatlarına birbaşa təsir göstərə bildiyi üçün auditoru daha çox xərclər, gəlirlər, aktivlər və öhdəliklər maraqlandırmalıdır.

Müəssisələrin strukturu çox vaxt böyük və mürəkkəb olur. Nəticədə auditorlar bütün əməliyyatları yoxlaya bilmirlər. Beləliklə, auditorlar təşkilatın müxtəlif fəaliyyətlərini yoxlamaq üçün daxili nəzarət üsullarından istifadə edirlər. Daxili nəzarət üsullarının öyrənilməsi auditorlara hesabatlarda səhvlərin olması ehtimalını aradan qaldırmaq üçün auditin nə dərəcədə aparılacağını müəyyən etməyə imkan verir.

Auditi planlaşdırarkən auditor daxili nəzarət sisteminin müxtəlif komponentlərindən xəbərdar olmalıdır. Bundan əlavə, o:

- yalançı mesajların mümkün növlərini müəyyən etmək;
- yalan məlumatların verilməsi üçün risk faktorlarını nəzərə almaq;
- Maddələrin effektiv yoxlamalarının aparılması.

Daxili nəzarət sistemi aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir:

- ətraf mühitə nəzarət;
- müəssisədə risklərin qiymətləndirilməsi prosesi;
- informasiya sistemləri, o cümlədən maliyyə hesabatları və kommunikasiya ilə bağlı biznes prosesləri;
- auditin nəticələrinə əsasən fəaliyyətə nəzarət;
- nəzarət sistemlərinin monitorinqi. (Beynəlxalq Münasibətlər Federasiyası (IFAC)

Terminlər Lüğəti).

1. Nəzarət mühiti

Nəzarət Mühiti rəhbərliyin və menecmentin rol və məsuliyyətlərini, habelə rəhbərliyin və rəhbərlik tərəfindən icazə verilən şəxslərin müəssisədəki nəzarət sistemi və onun müəssisə üçün əhəmiyyəti haqqında məlumatlılığını və hərəkətlərini əhatə edir (Beynəlxalq Mühəsiblər Federasiyası (BVF) Terminlər Lüğəti).

Liderliyin səmimiyyəti və etik dəyərləri, fəaliyyət fəlsəfəsi, təşkilati rəqabət qabiliyyəti və s. daxildir.

Auditor nəzarət mühitini başa düşməlidir. Bunu başa düşmək üçün auditor aşağıdakıları qiymətləndirməlidir:

Rəhbərlik rəhbərliyin buraxdığı problemlərə etik davranış və dürüstlük inkişaf etdirir və saxlayır.

Nəzarət mühitinin elementlərinin güclü tərəfləri birlikdə daxili nəzarətin digər topluları üçün əsas rol oynayır. Bununla belə, nəzarət mühitindəki çatışmazlıqların həmin mühitin komponentlərinə mənfi təsir edib-etmədiyini bilmək vacibdir. Məsələn, əgər təşkilatda yaxşı işlənmiş daxili nəzarət sistemi varsa, amma rəhbərlik daxili auditorlar tərəfindən tövsiyə olunan məsələlərə ciddi yanaşmırsa, bu, auditorun nəzarət mühitini qiymətləndirərkən nəzərə alınmalıdır (Hacıyev R.S., Səbzəliyev S.M. 2013: s.78).

Auditor müəyyənləşdirilmiş riayət etməsini və maliyyə hesabatlarının düzgün və ədalətli olmasını təmin etmək üçün nəzarət mühitini nəzərdən keçirməlidir.

Nəzarət mühitinin yoxlanılması aşağıdakı prosedurlardan ibarətdir:

- müvafiq sənədlərə baxış, rəhbərlik və işçilər arasında sorğu;
- dolayı müşahidə.

Nəzarət mühiti ilə bağlı audit sübutları, xüsusən də kiçik bizneslərdə sənədləşdirilə bilməz. Belə bir vəziyyətdə rəhbərliyin hərəkətləri, münasibətləri və məlumatlılığının müşahidəsi və müzakirəsi nəzarət mühitinin qiymətləndirilməsinin mühüm rol oynayacaqdır.

- idarəetmə mühitinə aşağıdakilər daxildir:

- etik dəyərlərin təşviqi və tətbiqi

- Yerli və xarici biznes strukturları ilə yaxşı münasibətlərin olması, etik davranışın və dürüstlüyün təşviq edilməsi auditora nəzarət mühitində inam yaradacaq. Auditorun bu əminliyi əldə etməsi üsulları aşağıda izah edilir:

- Təşkilatın davranış qaydaları etik dəyərləri sənədləşdirən kimi sənədləşdirilə bilər. Lakin durğunluğun sadəcə mövcudluğu onun effektivliyi haqqında nəticə çıxarmaq üçün kifayət etmir. Rəhbərlik və auditorlar da uyğunluğun effektivliyini qiymətləndirməlidirlər.

- Bacarıqlara diqqət yetirin;

- Bacarıqlar müəyyən bir işi və ya tapşırığı etmək üçün tələb olunan bilik və bacarıqlardır.

- Rəhbərliyin səriştəliliyə diqqət yetirməsi auditora təşkilatın bilikli və səriştəli insanları işə götürüb-qoşmadığını müəyyən etməyə kömək edir. Nəticədə

müəssisədə əməliyyatlar səmərəli şəkildə edilir. Bu, şirkətin maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü və etibarlılığını təmin edəcəkdir.

- Auditor rəhbərliyin aşağıdakı amilləri necə müəyyən etdiyini izah etməlidir:

- müəssisədə hər bir vəzifə üzrə sərişdə səviyyəsi;

- müəssisədə bütün işlər üçün zəruri olan bilik və bacarıqlar;

- Rəhbərlikdə iştirak edin.

- Auditor idarə olunan şəxsləri belə yoxlanışdan keçirməlidir.

- idarəetmədən müstəqillik;

- onların təcrübəsi və üstünlükləri;

- onların iştirak səviyyəsi və fəaliyyət göstəriciləri;

- onlar tərəfindən alınan məlumatlar;

- menecerlər üçün mürəkkəb problemlərin qoyulması və həllinin çətinlik dərəcəsi;

- Daxili və kənar auditorlarla qarşılıqlı əlaqə;

- Yuxarıdakı auditlər rəhbərliyin müəssisədən müstəqil olub-olmadığını və buna görə də müvafiq maliyyə hesabatlarının düzgün və ədalətli olub olmadığını müəyyən edəcək;

Rəhbərlik risk edirsə, maliyyə hesabatlarında riskli qərarlar hər şeyi açıqlamaya bilər (Hacıyev F.S, Əliyev S.H. 2011: s.56-57,58).

- İdarəetmə yanaşması və maliyyə hesabatı yanaşması

Rəhbərliyin fəaliyyətini və maliyyə hesabatlarına yanaşmasını öyrənmək üçün müəssisənin hansı uçot siyasətini (yəni, liberal və ya mühafizəkar) seçdiyini bilmək vacibdir. Məsələn, aktivlərin ilkin dəyəri ilə uçotu müəssisə tərəfindən aparılan mühafizəkar siyasətdir. Bununla belə, əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsi liberal uçot siyasətinin nümunəsidir.

Uçot siyasəti konservativ olduqda, auditor rəhbərliyin siyasətinin riskin önləmini almaq üçün nəzərdə tutulmadığı qənaətinə gələ bilər. Nəticədə heç bir risk olmadan maliyyə hesabatları hazırlanacaq ki, bu da onların etibarlılığını göstərəcək.

I. Rəhbərliyin informasiyanın emalına, uçot funksiyalarına və kadrlara münasibəti.

- Təşkilati strukturu

Təşkilati struktur - məqsədlərinə çatmaq üçün müəssisənin fəaliyyətinin planlaşdırılması, həyata keçirilməsi, nəzarəti və təhlilini birləşdirən strukturudur. Hər bir mühitdə təşkilati struktur müəssisənin ölçüsündən və fəaliyyətin xarakterindən asılı olaraq fərqlənir.

- Səlahiyyət və öhdəliklərin verilməsi

Səlahiyyət və məsuliyyətin qiymətləndirilməsi ilə bağlı nəzarət mühitinin təftişinə aşağıdakılar daxildir:

- işçilərin səlahiyyət və vəzifələrinin konkret əmək funksiyalarına uyğunluğu;

- işçilərin problemləri həll etmək və lazım olduqda təkmilləşdirmələri təmin etmək üçün səlahiyyətlərin verilməsi;

- məlumatların, o cümlədən əməliyyatlara başlamaq və ya dəyişdirmək səlahiyyəti haqqında məlumatların mülkiyyət hüququnu müəyyən edən strukturun olub-olmaması;

- əməliyyatların və təsdiqlərin idarə edilməsi prosedurlarının mövcudluğu.

- Kadr siyasəti və onun tətbiqi

Kadr siyasəti üçün işə qəbul, göndəriş, təlimin qiymətləndirilməsi, məsləhətləşmələr və profilaktik tədbirlərlə bağlıdır.

Qənaətbəxş nəzarət mühitinin olması müsbət amildir. Səhv hesabat riskini azaldır. Əksinə, zəif nəzarət mühiti mənfi hesab olunur, çünki bu, yanlış təqdimat riskini artırır.

1. Müəssisə risklərinin qiymətləndirilməsi prosesi.

Daxili nəzarət sisteminin komponentləri müəssisə üçün riskləri qiymətləndirmək və bu riskləri və onların nəticələrini aradan qaldırmaq üçün hər hansı bir fəaliyyətə qərar vermək üçün müəssisəyə xas prosesdir.

Bu, müəssisə risklərinin qiymətləndirilməsi prosesinin bir hissəsidir.

1. Maliyyə hesabatları ilə bağlı riskləri müəyyən edin.

Müəyyən hallar rəhbərliyin müəssisənin maliyyə hesabatlarında qeydlər aparmaq, hesabatları emal etmək, onları ümumiləşdirmək və müvafiq hesabatlar hazırlamaq qabiliyyətinə təsir etdikdə maliyyə hesabatlarında risklər yarana bilər.

2. Əhəmiyyətli risklərin qiymətləndirilməsi, onların baş vermə ehtimalının qiymətləndirilməsi və bu risklərin aradan qaldırılmasına görə qəbul edilməsi prosesi:

Müəssisənin risk qiymətləndirmə prosesi uyğun olduqda, auditor üçün təhrif riskini müəyyən etmək daha asan olur.

3. İnformasiya sistemləri, o cümlədən maliyyə hesabatları və kommunikasiya ilə bağlı biznes prosesləri.

İnformasiya sistemi aparat, proqram təminatı, fərdlər, prosedurlar və məlumatlardan ibarətdir. Manual sistemlərin heç bir infrastrukturunu və ya proqram təminatı yoxdur. Maliyyə hesabatının məqsədlərinə cavab verən informasiya sistemi, o cümlədən mühasibat uçotu sistemi aşağıdakı uçot və prosedurlardan ibarətdir:

- müəssisədə fəaliyyət haqqında hesabat vermək, onları qeydiyyatata almaq, yeniləmək və istifadə etmək;

- aktivlər, öhtəklər və kapital haqqında hesabat.

4. Nəzarət tədbirləri

Bizə birbaşa idarəetmə öhdəliklərimizi yerinə yetirməyə kömək edən siyasət və prosedurlara nəzarət deyilir. Nəzarət tədbirləri həm məlumat, həm də əl ilə idarəetmə sistemlərinə aiddir. Nəzarət tədbirləri müxtəlif təşkilati və funksional səviyyələrdə tətbiq edilir.

Təhrif riskini qiymətləndirmək və riski qiymətləndirmək üçün əlavə audit prosedurlarını hazırlamaq üçün auditor nəzarət fəaliyyətlərini yaxşı başa düşməlidir.

Auditor müxtəlif növ əməliyyatlar üçün tələb olunan əməliyyatların mərhələləri və ardıcılığından xəbərdar olmalıdır. Nəzarətlərin dəqiq və düzgün olmasını təmin etmək üçün onlar yerində yoxlama aparmalıdırlar. Əgər təsadüfi yoxlamalar tez-tez sənədlərin etibarlılığının şirkət siyasətinə uyğun olmadığını göstərsə, o zaman təhrif riski yüksəkdir. Bu halda, auditorlar əməliyyatın əlavə təsdiqi üçün öz planlarına yenidən baxmalıdırlar.

5. Nəzarət mexanizmlərinin monitorinqi

Nəzarət vasitələrinin monitorinqi müəyyən müddət ərzində daxili nəzarətin effektivliyinin qiymətləndirilməsi prosesidir. Buraya fəaliyyətlərin monitorinqi və əməliyyatların vaxtında qiymətləndirilməsi, həmçinin müəyyən şəraitdə dəyişiklik üçün zəruri tədbirlərin görülməsi daxildir. Nəzarət üsullarının monitorinqi daxili nəzarətin tərkib hissəsidir.

Daxili nəzarətin monitorinqinə aşağıdakılar daxildir:

- Maliyyə hesabatlarına daxili nəzarətin monitorinqi üçün tələb olunan əsas fəaliyyətləri başa düşmək.

- Daxili nəzarətin effektivliyini vaxtaşırı qiymətləndirmək.

Bildiyiniz kimi, auditorlar öz işlərini səmərəli və vaxtında edə bilmək üçün təşkilatın daxili nəzarət sisteminə kifayət qədər inam sahibi olmalıdırlar.

Təşkilatın sistemini qiymətləndirərkən auditor onu təhlil etməli və çatışmazlıqları üzə çıxarılmalıdır. Bu çatışmazlıqlar auditorların daxili nəzarət sisteminə inamını azalda bilər. Daxili nəzarət sistemi etibarsız olarsa, çoxlu sayda əsas audit tələb olunacaq (Kazımov R.N., Müslümov S.Y. 2012: s.94).

Bundan əlavə, hesablama faylında audit hesabatı. Müvəqqəti girişə nəzarət sistemi və profillərin nəzərdən keçirilməsi.

Daxili nəzarət sisteminin öyrənilməsi üçün istifadə olunan üsullar bunlardır:

- Şifahi izahat

Nağd pulun qorunması kimi sadə daxili nəzarət vasitələrinin yazılı qeydlərini aparır. Bu üsul digər üsullarla mövcud olmayan kiçik, sadə sistemlərin təsvirlərini izah etmək üçün idealdır.

- Qrafik izahat

Daxili nəzarət sistemləri və qrafik izahat işi ilə bağlı sənədlərlə bağlı məsələlər. O, informasiya əməliyyatları haqqında ümumi məlumat verir ki, buda həmçinin daxili nəzarətin qiymətləndirilməsi prosesini sadələşdirir və s.

- Daxili Nəzarət Anketi (DMA) və Daxili Nəzarət Qiymətləndirmə Anketi (DNDA)

DNT daxili nəzarətinin qiymətləndirilməsi auditorlar tərəfindən verilən bir sıra suallardan ibarətdir (məhdud nəzarət vasitələrinin işlənilməsi). Digər

tərəfdən, Daxili Nəzarət Araşdırması (DNDA) nəzarətlər və onların yerinə yetirilməsi ilə bağlı suallar verdi.

Bunlar daxili nəzarəti qiymətləndirmək üçün ən məşhur üsullardır. Daxili Nəzarət Anketi (DNT) və Daxili Nəzarət Qiymətləndirmə Anketi (DNDA) bütün sistem tərəfindən izlənilir.

Daxili nəzarətin şifahi izahat, qrafik izahat və ya anket olmasından asılı olaraq onun düzgünlüyünü yoxlayın. Bu testdə auditor əməliyyatı seçir və onun səviyyəsini və ya prosesin və nəzarət sisteminin səviyyəsini yoxlayır.

Daxili nəzarətdə zəifliklər baş verəndə baş verir:

Audit olunmuş maliyyə hesabatlarında təhriflərin dərhal aşkar edilməməsi, aşkar edilməməsi və ya düzəldilməməsi;

- təhrifləri dərhal müəyyən edən, düzəldən və ya izləyən nəzarət funksiyası olmadıqda;

Daxili nəzarətə icazə verməzdən əvvəl auditor daxili nəzarət sistemindəki çatışmazlıqları aşkar etməli və daxili nəzarət sistemlərini müəyyən etməlidir. Sistem nasazlığı sistemi məhv edən pozuntu yaradır. Daxili nəzarət sistemlərinin yaradılması zamanı sistem konfliktləri və ya konfliktləri həll edilə bilər və ya quraşdırma sistemi konfigurasiya edilərək işləməyə və ya düzgün konfigurasiya olunmaya bilər (Hacıyev R.S., Səbzəliyev S.M. 2013: s.13).

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Aparılmış iş bizə aşağıdakı fundamental nəticələr və tövsiyələr çıxarmağa imkan verir.

1. Bazar iqtisadiyyatı işğaldan azad edilmiş ərazilərinin sənaye müəssisələrində mühasibat uçotu və daxili nəzarət xidmətinin təşkili sahibkarlıq fəaliyyəti üçün prioritet obyektidir. Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərinin sənaye müəssisələrində mühasibat uçotu və daxili nəzarət xidmətinin təşkili müasir iqtisadi reallığın tendensiyalarından birinə çevrilmişdir.

2. Alimlərin “xidmətlər” kateqoriyasına dair konseptual baxışlarının təkamülünün öyrənilməsi, bu anlayışın normativ sənədlərdə şərhini göstərdi ki, bu iqtisadi kateqoriyanın tam tərifini yoxdur. Fikrimizcə, xidmət müştəri üçün əmtəə və üstünlüklərin yaradıldığı, xidmətin göstərilməsi prosesində arzu olunan nəticənin yaradıldığı fəaliyyət növü kimi başa düşülməlidir. 3. Mühasibat uçotu sisteminin formalaşmasına təsir göstərən xidmət sektorunun aşağıdakı xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir: kiçik və orta biznesin üstünlük təşkil etməsi; Bütün xidmətlərin maddi və qeyri-maddi xidmətlərə, sənaye və qeyri-istehsalat xidmətlərinə mövcud bölgüsü; Müəssisələr tərəfindən göstərilən xidmətlərin fərdi və müstəsna xarakteri; Dolayı xərclərin əhəmiyyətli bir hissəsi; İstehsalın qısa müddətinə görə yarımçıq işlərin olmaması; İstehsal prosesinin (xidmətin göstərilməsi) xidmət istehlakı prosesi ilə üst-üstə düşməsi; Göstərilən xidmətlərin çoxşaxəliliyi, istehsal və istehlak proseslərinin eyni vaxtda aparılması, satışdan sonrakı və istehlak xidmətlərinin saxlanıla bilməməsi, xidmət istifadəçisinin onun yaradılması prosesində birbaşa iştirakı, yüksək şaxələndirilmiş xidmətlər, müxtəlif xidmətlərdən istifadə etmək imkanı. vergi rejimləri; Sənaye müəssisələrinin normativ tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri. 4. Sənaye müəssisələrinin spesifik xüsusiyyətləri idarəetmə uçotunun metodologiyasına, metodologiyasına və təşkilinə iki sahədə təsir göstərir: maya dəyərinin hesablanması (məsrəf vahidləri, dəyər vahidi, maya dəyəri, maya dəyəri və s. ifadəsi ilə ifadə edilir) (xidmət müddəti nəzərdə tutulmadıqda); Qaimə məsrəflərində əhəmiyyətli pay, xidmətlərin istehsalının maya dəyərinin azaldılması). 5. Sənaye sektorunda uçot və nəzarətin təkmilləşdirilməsi üçün yerli

göstəricilərin (kapital qoyuluşu, valyuta məzənnəsinin dəyişməsi, inflyasiya), ümumi iqtisadi göstəricilərin (xalis aktivlər və onların dinamikası, şirkətin xarici mühiti) öyrənilməsini vacib hesab edirik: rəqiblər, alıcılar, təchizatçılar. , təchizatçılar , Texnoloji, qanunvericilik, sosial-mədəni, beynəlxalq), həmçinin mövcud mühasibat uçotu sistemlərinin və metodlarının dərinədən öyrənilməsi. 6. Mühasibat uçotu aparılarkən aşağıdakılara diqqət yetirməyi tövsiyə edirik: - Xidmət sektorunda ehtiyatların yaradılması və uçotu, çünki sənaye sahəsinin müəssisələrində ehtiyat sisteminin yaradılması və səmərəli fəaliyyəti, fikrimizcə, aşağıdakıları həll edir. vəzifələr: kapital təhlükəsizliyinin və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi və s. - Bir çox xidmət növləri üçün xidmətin keyfiyyətini müəyyən edən standartlar, spesifikasiyalar, şablonlar və digər normativ standartlar olmadığı üçün xərc və itkilərin uçotuna təsir edən iddiaların uçotunu aparın.

7. Müəssisənin sənaye sektoru müəssisələrində hesabatı onun əmlakı və maliyyə vəziyyəti, qiymətləri və təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri haqqında MHBS məlumatları əsasında formalaşan vahid məlumat sistemidir. Gələcək üçün müəssisənin vəziyyətini səmərəli təhlil etməyə, fəaliyyətindəki maneələri aşkar etməyə, həmçinin kapitalları aşkar etməyə imkan verəcək proqnoz hesabatlarının tərtib edilməsini və onları öncəki illərlə müqayisə etməyi məsləhət görürük. 8. Baxmayaraq ki, 2018-ci ildə beynəlxalq mühasibat uçotu və hesabat standartlarına keçid başa çatdırılmalı idi, bir çox xidmət müəssisələri hələ də bunu etməyiblər. Buna görə də xidmət sektoru müəssisələri öz hesabatlarını Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarına çevirmək problemi ilə qarşılaşırlar. Yəni, bu transformasiya düzəlişləri aşağıdakılara bölünə bilər: aktiv və ya öhdəliyin dəyərini dəyişdirmədən aktiv və öhdəlik maddələrinin yenidən təsnifləşdirilməsi ilə bağlı düzəlişlər və Azərbaycan Respublikasında əks etdirilən aktiv və öhdəliklərin qiymətləndirilməsində və ya silinməsindəki dəyişikliklə bağlı düzəlişlər; maliyyə hesabatları və ya Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarına uyğun olaraq maliyyə hesabatlarında əks etdirilən, Azərbaycan maliyyə hesabatlarında əks olunmayan və ya balansdan kənar əks etdirilən aktiv və öhdəliklər.

9. Maliyyə məlumatlarının keyfiyyətinin çoxaldılması, ona nəzarət funksiyalarının gücləndirilməsi, iqtisadi göstəricilərin əldə olunmasında təkrarçılığın aradan qaldırılması məqsədilə sənaye müəssisələrində mühasibat uçotunun maliyyə, vergi, idarəetmə növlərinin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında vahid uçot sisteminin formalaşdırılmasını təklif edirik.

1. İlk növbədə İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə Sənaye müəssisələrinin mühasibat uçotuna nəzarət sisteminin daha da genişləndirilməsi, habelə daxili auditin tətbiqinin genişləndirilməsi üçün tədbirlərin görülməsi zəruridir.

2. Sənaye müəssisələrinin mühasibat uçotu və daxili audit nəzarəti sistemi geniş şəkildə təkmilləşdirilsin.

Hesab edirəm ki, təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminə daha çox diqqət yetirilməli, yoxlamaların, xüsusən də audit nəzarətinin hərtərəfli genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi dövrümüzün aktual problemi kimi qarşıya qoyulmalıdır.

Bu, qənaətlilik prinsipini təmin etməklə vahid ilkin uçot sənədlərinin avtomatlaşdırılmış şəkildə tərtibi və emalı əsasında uçot prosesini sadələşdirəcək və sürətləndirəcək.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Daxili audit haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 2007.
2. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 2004.
3. “İqtisadiyyat və audit” jurnalı, 4,5-2000, 4,5,7,9,10,11 - 2001, 2,5,6, 7-2002
24. Azərbaycanada audit: formalaşmadan inkişafa (1996) -2001). Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının nəşri, Bakı, Azərbaycan, 2002.
4. Abbasov M.İ. (2013), “Audit”, Dərslik, Bakı, Şərq və Qərb, 354 səh.
5. Abbasova A.S. (2011), “Praktiki Audit”, Dərslik, Bakı ADİU-nun “Elm və təhsil”, 327 səh.
6. AR-da audit sisteminin islahatı konsepsiyası. Bakı, 2001, 45 səh.
7. Audit, Dərslik, Bakı, 2011, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 325 səh.
8. Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin Məlumatı, Bakı, 97 səh.
9. Azərbaycanada Audit, Təşəkküldən inkişafa, 1996-2001, Bakı 2002, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının Nəşri, 227 səh.
10. Azərbaycanın Milli Audit Standartları, Bakı, 2004, Nağıl Evi, 328 səh.
11. Bayramov Q., Rəhimova S., Qənizadə R. (2012), I cild, Tərtibçilər, Bakı, Nağıllar evi, 275 səh.
12. Bayramov Q., Rəhimova S., Qənizadə R., (2012), “Audit, Qanunvericilik və Standartlar Sənədi”, I cild, Tərtib edən: Bakı, “Nağıl evi”, 274 səh.
13. Cəfərli A.H. (2009), “İqtisadi təhlil”, Dərslik, Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 325 səh.
14. Cəfərli A.H. (2010), “İqtisadi təhlil”, Mövzunun tədrisi üzrə metodik yardım, Bakı, ADİU-nun nəşriyyatı, 341 səh.
15. Cəfərli Ə.H. (2010), “İqtisadi təhlil”, ADİU-nun nəşriyyatı, Mövzunun tədrisi üzrə metodik yardım, 264 səh.
16. Hacıyev F.S., Əliyev Ş.H. (2011), “Audit”, Dərslik, ADİU-nun nəşriyyatı, 347 səh.

17. Hacıyev R.S., Səbzəliyev S.M. (2013), "Auditin əsasları dərsliyi". Bakı, ADİU-nun nəşriyyatı, 249 səh.
18. İqtisadiyyat və Audit jurnalı, 4,5-2000, 4,5,7,9 - 2001, 2,5- 2002.
19. Kazımov N.R., Namazova CB. (2011), "Praktiki Audit", Dərslik, Bakı, ADİU nəşriyyatı, 265 səh.
20. Kazımov NR, Müslümov S.Y. (2012), "Maliyyə təhlili", Dərslik, Bakı ADİU nəşriyyatı, 374 səh.
21. Lyubiyev R.Ş. (2009), "Təftiş və Nəzarət Dərsliyi", Bakı, Elm, 345 səh.
22. Lyubiyev RS. (2009), "Yoxlama və Nəzarət Dərsliyi", Bakı, Qanun, 298 səh.
23. Lyubiyev RS. Səbzəliyev S.M. (2013), "Auditin əsasları", Bakı, ADİU nəşriyyatı, 274 səh.
24. Mahmudov İ.M., İsmayılov N.M., Zeynalov T.S. (2010), "İqtisadi Təhlil", Dərslik, Bakı, ADİU-nun nəşriyyatı, 423 səh.
25. Novruzov Q.V (2011), "Audit", Dərslik, Bakı, "Şərq və Qərb", 375 səh.
26. Şəffaflığın artırılması və korrupsiya ilə mübarizədə nəzarətin rolu və əhəmiyyəti, (2008), Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfrans, Bakı, 18-19 sentyabr 2009-cu il, səh.50-56

İngilis dili

1. BPP Learning Media - "Audit and Assurance" ACCA F8 (The Association of Chartered Certified Accountants), 2009, p.15-22.

Rus dili

1. Бавдей А.Л., Добрышевский Н.П., Бейли И.Н., Пупка Г.М. (2014), "Филипенко" С.И. Аудит и ревизия, Минск, "Минсанта", 325 стр.
2. Бычкова С.М. (2010), "Планирование в аудите". М. «Финансы и статистика», 412 стр.
3. Ерофеева В.А., Битюкова Т.А., Пискунов В.А. (2015), "Аудит", Москва, «Высшее образование», 374 стр.

4. Подольский В.И., Савин А.А., Поляк Г.Б., Сошникова Л.В. (2013), “Аудит”. Учебник для средней школы. Под редакцией проф. Подольский В.И. Москва, «Аудит», Unity, 124 стр.

5. Ричард Дж. (2017), “Аудит и анализ хозяйственной деятельности предприятия”, пер. С французского, Unity, 314 стр.

6. Шеремет А.Д., Люкс В.П. (2015), “Аудит”, Москва, Инфра, 364 стр.

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Dövriyyə və dövriyyə aktivləri.....	25
Cədvəl 2: Sənaye sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin aktivlərinin tərkibi və strukturunun təhlili.....	26
Cədvəl 3: Əməliyyatın səmərəliliyi.....	55
Cədvəl 4: Mal-material ehtiyatının saxlanması ilə bağlı.....	55
Cədvəl 5: Maliyyə hesabatlarında etibarlılıq.....	56

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Birgə mənbədən istifadənin üstünlüklərinə daxildir.....	50
--	----